

Одељење за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

МАСТЕР РАД

*Стрељање грађана Крагујевца октобра 1941. у
мемоаристици и историографији*

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић

Студент:

Тијана Матовић ИС20/37

Београд, септембар 2021.

Садржај:

Предговор.....	3
Априлски рат.....	5
Крагујевац – мартовске демонстрације и априлски рат.....	7
Град под окупацијом.....	10
Прве борбене акције против окупатора.....	12
Устанак.....	16
Злочин у селима – 19. октобар.....	20
Катастрофа почиње – 20. октобар.....	27
Одвођење ђака.....	28
Милоје Павловић.....	30
Хапшење се наставља – одвођењем у незнађе.....	31
Крвава бајка – 21. октобар.....	35
Крагујевачка трагедија након трагедије.....	42
Број страдалих – социо – демографска анализа жртава.....	46
Поруке стрељаних.....	51
Црвена поема.....	56
Закључак.....	66
Библиографија.....	68

Предговор

Циљ овог рада је да се кроз доступну литературу и историјске изворе укаже на научно тумачење и културу сећања на жртве страдале током Другог светског рата у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. Иако је стратишта било и у другим градовима, Београду, Шапцу и Краљеву, стрељање грађана Крагујевца постало је симбол страдања становништва Србије у време гушења устанка и масовних репресалија над цивилима. За само неколико сати животе је изгубило више хиљада људи, међу којима око три стотине ученика, од којих су поједини имали од 12 до 15 година, што ниједног писца, читаоца, историчара или посматрача не може оставити равнодушним.

О овом догађају постоји мноштво сведочења и релевантних историографских дела, чији су аутори покушавали да га прикажу што детаљније и утврде конкретан број страдалих, при чему се 2.300 стрељаних људи и данас узима с неповерењем. Приликом анализе мемоара, сведочења преживелих и историографских радова може се уочити да је било како објективних тако субјективних исказа, будући да је 21. октобар код многих оставио дубок траг, па чак и мржњу. Већ за време рата, на пример, град Крагујевац одликован је 22. октобра 1942. године од стране краља Петра II Орденом Карађорђевог звезде са мачевима првог реда. Наредних година и деценија, у различитим мемоарима и историографији осећао се дух времена који је владао током Другог светског рата, а нарочито владајућа идеологија. Писци мемоара нису били у обавези да се користе историјским чињеницама, јер су говорили о личним искуствима, али су често веома убедљиво и умешно преносили своје емоције и један страشان злочин чували од заборавља, подсећајући да ћемо, ако будемо заборавили сопствену историју, изгубити национални идентитет.

У уводу рада покушали смо да сагледамо укупне, а пре свега политичке прилике уочи Априлског рата, нарочито реакцију народа у Крагујевцу на потписивање протокола о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту, краткотрајно ратовање, окупациони периоди услове у којима је подигнут устанак, развијан у почетку кроз сарадњу и заједничку борбу четника и партизана против окупационих власти. Поглавље „Злочин у селима – 19. октобар“ говори о страдалим мештанима три села у околини Крагујевца, убијеним у одмазди за убијене и рањене немачке војнике. То је био почетак масовнијег страдања, настављеног наредних дана, а описаног у поглављима „Катастрофа почиње –

20. октобар“ и „Крвава бајка – 21. октобар“. Тих дана животе је изгубило неколико хиљада људи, али се трагедија продужила. Из тог разлога, поглавље „Крагујевачка трагедија након трагедије“ описује тешко стање града и грађана, патњу и муку кроз коју су пролазили. О напорима да се жртве не забораве и да се о њима сазна што више, тако што ће, поред њихових имена, бити забележена занимања којима су се бавили, нешто више речено је у поглављу „Број страдалих социо-демографска анализа жртава“, у коме се могу видети и табеле о социјалној и генерацијској припадности жртава. Поруке стрељаних такође су важан историјски извор, због чега се не смеју заборавити, те су неке од њих цитиране у овом раду, заједно са именима оних који су их иза себе оставили. „Црвена поема“ пак представља избор песама које обележавају страдање једног града и његових становника.

Међу главним делима важним за ову тему свакако су она која су оставили преживели сведоци, те отуд издвајамо књигу Светислава Максимовића *Они су нас убијали*, у којој аутор описује ситуације које је преживео, хапшење и пуштање на слободу, али и лични увид у стрељање 21. октобра. Дело Драгољуба Петровића је такође веома значајно, с обзиром на то да је сакупио двадесетак исказа преживелих, обједињујући их у књизи *Преживели оптужују*, у којој се налазе сведочанства о најтежим страдањима и мучењима. Важан допринос познавању овог догађаја дао је и Станиша Бркић, кустос музеја „21. октобар“, који је у књизи *Име и број* приредио архивску грађу, у овом случају тим значајнију због отежаних архивских истраживања услед пандемије. Мирко Милојковић је један од аутора сабраних дела „Крагујевачки октобар“, а његова књига *Једна младост у Србији* даје упечатљиву слику ђака у школским клупама, одведених потом на стратиште.. Група аутора приредила је и књигу *Цвет који не вене*, у којој се налазе забележене биографије и судбине познаника страдалих у трагедији.

Априлски рат

Српски народ је кроз своју бурну и често трагичну историју доказивао да високо цени слободу, да не трпи ропство и да је и у најтежим условима спреман на пружање отпора. То се видело и у догађајима који су се збили између 25. и 27. марта 1941. године, као реакција на потписивање протокола о приступању Тројном пакту. Већина чланова тадашње владе није Тројном пакту¹ прилазила са великим одушевљењем.²

Немачки притисак на Југославију испољавао се кроз низ ранијих ултиматума, а познато је и да је земља већ била окружена немачким, италијанским, бугарским и мађарским дивизијама са готово свих страна. На „столу“ су се нашле и тајне ноте, као допуне *Протокола о приступању Југославије Тројном пакту*:

„1. Владе Осовине потврђују своју одлуку да ће увек поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије;

2. Владе Осовине за време рата неће упућивати Југославији захтев да се дозволи пролаз или превоз чета преко југословенске државне територије;

3. Италија и Немачка јамче југословенској влади да с обзиром на војну ситуацију неће с њихове стране постављати никакав захтев за војну помоћ;

4. Приликом новог утврђивања граница на Балкану узеће се у обзир интереси Југославије за територијалном везом са Егејским морем проширењем њезиног суверенитета на град и луку Солун.“³

Демонстрације су почеле већ 24. марта, када се прочула вест о приступању Тројном пакту. Незадовољство су исказивали грађани Београда, Крагујевца, Шапца, Ваљева, Никшића, Вршца и других градова. Познате паролe студената, „Боље рат него пакт“, „Доле издајници“ и „Доле пакт са Немачком“, биле су глас грађанства које је бурно реаговало.⁴ Незадовољству је следио државни удар извршен 27. марта, са знањем Велике Британије, која је на Балкану покушавала да створи фронт против Немачке. Ипак, чланови „лучистичке“ владе генерала Душана Симовића уверавали су немачког изасланика у

¹Позната имена приступника Тројног пакта: кнез Павле, намесник Раденко Станковић, неколико чланова владе, Драгиша Цветковић.

²Станиша Бркић, *Име и број*, Крагујевац 2007, 11.

³Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Београд, 1981, 271-273.

⁴Бранко Петрановић, *Србија у другом светском рату 1939 – 1945*, Београд 1992, 75 – 76.

Београду фон Херена да Југославија остаје лојална одредбама пакта.⁵ Хитлер је већ 27. марта 1941. године⁶ донео хитну одлуку о нападу на Краљевину Југославију, намеравајући да је уништи као државу.⁷

На Србију се у Немачкој гледало као на непријатељску и већ покорену државу, од које је окупациона управа тражила ред и покорност.⁸ Како би се што пре сломио отпор, Хитлер је активирао ратоборне суседе, обећавајући им за узврат извесне територије на југословенском простору. Убрзо након опкољавања са свих страна, као и због унутрашњих проблема који су потресали Краљевину Југославију, нарочито социјалних и националних, деловања Пете колоне, дефетизма и војнотехничке инфериорности, непријатељски продор био је брз и југословенске војска је поражена.⁹ Бугарска је 6. априла 1941. године дала дозволу немачким јединицама да са њене територије нападну Краљевину Југославију, газећи уговор о „вечном пријатељству“, исто као и Мађарска, а онемогућено је и повлачење ка југу.¹⁰ Краљевина Југославија је од 6. до 18. априла 1941. године била уништена као држава, упркос повремене херојске одбране појединаца.¹¹ Одмах након Априлског рата, немачки победник и његови верни савезници поделили су међу собом југословенски простор. Територија Србије сведена је на границе пре Балканских ратова, а већ 20. априла 1941. године оформљен је Штаб војноуправног команданта, са седиштем у Београду, у згради Народне скупштине, који је у име Команде копнене војске вршио сву власт: извршну, судску и законодавну.¹²

Према сведочењима Светислава М. Максимовића, у Београду је априла 1941. године владало расуло. Народ је бежао, остављајући све што има иза себе. Хране није било довољно, а цене преосталих залиха драстично су скочиле. Из града су бежали чак и они који су били на функционалним местима и свет се налазио у очајању. „Када сам у мају месецу био у Београду“, написао је, „нисам могао да га познам. То је било жалосније од свега. Куће су биле порушене, зидови са стварима једноставно строваљени, срушени. На улици свет је журио као и увек. Маса је била уплакана, било је људи слабо одевених,

⁵ Станиша Бркић, *Име и број*, 12.

⁶ Одлука је донета истог дана, у Берлину.

⁷ Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција*, Београд 1983, 17.

⁸ Перо Морача, *Југославија 1941*, Београд 1971, 58.

⁹ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941 – 1944*, Београд 1970., 22-23.

¹⁰ Бранко Петрановић, *нав. дело*, 25.

¹¹ Станиша Бркић, *нав. дело*, 13.

¹² Александар Стојановић, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд 2015., 39.

готово голих. Саобраћаја нема, једино по улицама што су ишле колоне и кола, која непријатељу припадају. Радње највећим делом затворене, оне које су радиле непрекидно – биле су са намирницама.¹³

Према постојећим, мада непотпуним подацима, погинуло је око 3.000 грађана, порушене су 692 куће, а чак 1.476 кућа било је делимично порушено.¹⁴ Живот је постао тежак, сиромашних је било све више, а број радника без посла се повећао, те су гладовали са својим породицама. Војници су остали без чинова, данима се нису умивали, посао им је био да копају улице и поправљају водоводне цеви. Тежина посла и незнање огледали су се на њиховим уморним лицима. Не тако ретко, реч је била о ратним ветеранима, који су се борили на Руднику и Церу, преживели албанску Голготу, учествовали у пробоју Солунског фронта. У новонасталим условима, просили су са својим породицама и постали ратни заробљеници. Стање је било сваким даном све горе.¹⁵ У граду се понекад могла пронаћи само проја, недопечена и влажна, да би приликом мерења била тежа. Књиге у библиотеци су гореле или лежале на поду отворених листова, симолишући покушај затирања сећања на прошлост. Слично је било и са другим зградама, установама и споменицима културе.¹⁶

Крагујевац – мартовске демонстрације и Априлски рат

Током ових дешавања у Крагујевцу је политичка јавност била подељена. Преовладавале су две стране; са једне се налазила Југословенска Радикална Заједница, на челу са адвокатом Каменком Божићем, који је подржао приступање Тројном пакту, док је на другој страни била Удружена опозиција, састављена од грађанских партија демократске оријентације, комуниста и левичара, који су се противили приступању Тројном пакту. Њихова окупљања и протести били су учестали, готово свакодневни. Каменко Божић покушао је да митингом ублажи њихова негодовања, али је његова акција доживела потпун неуспех. Митинг је иначе био заказан за 24. март 1941. године, код

¹³Светислав М. Максимовић, *Они су нас убијали*, Крагујевац 1990., 11.

¹⁴Венцеслав Глишић, *нав. дело*, 32.

¹⁵Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 12-13.

¹⁶*Исто*, 14-15.

споменика палим Шумадинцима у Крагујевцу, а требало је да оправда чин приступања Југославије Тројном пакту. Убрзо су чланови грађанских политичких странака и левичарских организација заједнички омели овај догађај. Полиција је пак растурила њихов митинг, увидевши да је немоћна против воље народа у Крагујевцу, који се противио приступању Југославије Тројном пакту.¹⁷ Крагујевац је био град већ познат по историјској улози, револуционарном духу и слободарским традицијама, а притом град радника и ђака.¹⁸

Наредног дана, 25. марта, када се сазнало за приступање Краљевине Југославије Тројном пакту, избиле су масовне демонстрације, на чијем су се челу налазили махом ученици, спонтано окупљени на „Ђачком тргу“, испред зграде Гимназије. Парола масе била је: „Доле издајничка влада! Доле пакт“ Протествовало се против „циганске владе“, с алузијом на порекло Драгише Цветковића. Протести су настављени и 26. марта. Народ се окупио код „Крста“, у центру града, и демонстрирао је, чинило се, јаче него претходна два дана. Протести су се одвијали до 20,00 часова, без већих интервенција власти, а сматра се да је протествовало око 6.000 људи. Вест је до Крагујевца стигла преко Радио Београда, док је у Крагујевцу за 27. март био заказан митинг. Грађани су били пресрећни и сви су поздрављали овај догађај, укључујући оне који су стигли из Тополе и Раче Крагујевачке. Симовићева влада добила је апсолутну подршку, улицама су се вијориле заставе и транспаренти, а од масе народа чули су се узвици пароле против издаје и пакта. Љотићевци су безуспешно покушали да преузму демонстрације.¹⁹

У граду се очекивао рат, па се мушко становништво добровољно пријављивало Команди града због војне обавезе. Министарство просвете је већ 1. априла издало наредбу да се школе распусте. Највећа брига становника Крагујевца била је несташица хране и основних животних потрепштина, као и у осталим деловима земље. Паника се ширила свуда, у свим слојевима друштва. Рат је био на прагу, јер је 5. априла стигла дојава о могућем бомбардовању Београда, где је влада укинула сва ограничења. Током Априлског рата, Немачке трупе кренуле су путем Крагујевца 8. и 9. априла из правца Јагодине, Кнића и Груже. Снаге југословенске војске храбро су браниле град, борећи се против 11. немачке

¹⁷Бориша Радовановић, *Историја Крагујевца од најстаријих времена до 1944. године*, Крагујевац 2017, 691-692.

¹⁸Спомен парк, *Цвет који не вене*, Крагујевац 1981, 7.

¹⁹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 692-693; Бранко Петрановић, *Србија у другом светском рату*, 76.

оклопне дивизије. Град се држао до око 10 часова 10. априла²⁰, када га је заузела немачка војска.²¹

Међу грађанима се пробудио страх да ће Крагујевац бити бомбардован, те су се повукли у околна села. Две ловачке ескадриле имале су задатак да на Дивљем пољу круже и штите небо изнад града, али Крагујевац није био бомбардован. Током последподнева у град су се слили аутомобили из Београда, са рањеницима којима је била потребна помоћ. Страх и неизвесност били су све већи, а штампа је престала да излази, иако је била једини извор сазнања о дешавањима у земљи.²² Један од познатих подухвата је дело генерала Радомира Златановића, управника ВТЗ-а, који је, увидевши пометњу грађана, наредио да се раздели оружје радницима, након чега су се придружили одбрани града.²³ Неколико група војника покушавало је да се постави што боље како би се одбранио град, заузимајући прилазе. Један бициклички вод кренуо је путем ка Горњој Сабанти²⁴, док је на Дивљем пољу дислоциран други коњички ескадрон под командом коњичког капетана Евгенија Богојевског. Брзински је формиран одред мешовитог састава, (пиротехнички батаљон, резервни батаљон и делови допунског пука) и послат да затвори правац Јагодина – Крагујевац – Сабанта, одакле су долазиле немачке јединице. Код моста на Лепеници, у близини ВТЗ, један бициклички вод пружио им је отпор, као и пешадинци на изласку према Горњем Милановцу. Евгеније Богојевски је пружио најжешћи отпор и био рањен на неколико места, након чега се повукао са својим војницима. У централној Србији задржан је 11. армијски корпус са седиштем у Крагујевцу. Град је практично стао: од индустрије, преко трговине, до промета робе.²⁵

Након 11. априла немачка војска је заузела све важније зграде. Главна немачка команда уселила се у зграду Уреда и у зграду Комуналне банке, а Крајскомандатура се сместила у просторијама Начелства округа Крагујевачког. Немци су заузели и све школе и кафане, дајући им нову намену. Прве акције комуниста јављају се с њиховм повратком на

²⁰Окупација града Крагујевца трајала је од 10. априла до 21. октобра 1941. године, на овај град она је оставила огромне последице.

²¹Исто, 694.

²²Драгољуб Петровић, *Крагујевац априла 1941. године*, Крагујевац 1976., 9.

²³Бориша Радовановић, *нав. дело*, 696.

²⁴Овај вод имао је око 120 војника, кренуо је ка селу надомак Крагујевца са његове јужне стране.

²⁵Станиша Бркић, *нав. дело*, 13; Бориша Радовановић, *нав. дело* 696-697.

рад у фабрику, са првим задатком да оштете машине.²⁶ У окупираној и подељеној Југославији окупатор је користио специфичне методе, вршећи управну власт путем неколико паралелних установа.²⁷

Град под окупацијом

Окупатор је власт у Крагујевцу успоставио преко крајскокомандатуре број 832/1, која је била под фелдкомандатуром у Смедереву, тј. Панчеву. Први захтеви крајскокоманде били су да народ преда оружје. Добро упућени у залихе Војнотехничког завода, Немци су одлучили да преузму плен, о коме Станиша Бркић пише: „Моћно се шире простране фабричке хале у долину. Циновски димњаци штрче изнад мора кућа овог провинцијског града, чији су становници упућени да раде искључиво у овом арсеналу. Потпуно неоштећен пао је у немачке руке... Огромно мноштво ливеног гвожђа, челика, бакра, месинга, олова, калаја, цинка, налазило се у непроцењивим количинама. Безброј топова тек што је завршен рат стоје натоварени на рампи...“²⁸

Градске власти Крагујевца су се током првих месеци окупације трудиле да народу омогуће најпотребније животне намирнице. Немци су у околним селима Крагујевца од сељака узимали храну. Одузимане су овце, свиње, коњи и говеда, све у корист војске, што је нанело велику штету сточном фонду. Градска фабрика месних производа „Стефановић“ имала је до тада велике залихе и снабдевала град. Путари су такође били у тешком положају због великог обима посла; оправљали су путеве и пешачки мост преко Сушичког потока. Првих дана окупације Немци су пљачкали све што су стигли, а власници разних радњи се нису појављивали. Све што је у граду било живо, чинило се да је замрло, градска пијаца која је до првих дана рата била пуна људи, остала је празна. Тешка реалност погодила је град, људски образ изгубио је смисао, јер су људи почели да пљачкају своје суграђане. Окупатору је било стало до тога да све изгледа нормално, па су за свако затварање радњи власници морали доставити градским властима оправдање. Грађани су

²⁶Бориша Радовановић, *нав. дело*, 699.

²⁷Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији 1941-1944. књ. 1*, Београд 1979., 16.

²⁸Одломак из дневника Војнопривредног штаба за Југоисток за период од 4. априла до 31. децембра 1941. године и из извештаја Херберта Дера, ратног дописника листа *Der Fyrer* који је излазио у Баден – Бадену. Станиша Бркић, *нав. дело*, 15.

углавном „гледали своја посла“ и нису јавно исказивали незадовољство, а неколицина њих се прикључила окупатору.²⁹

На челу квислиншке српске жандармерије, која је била успостављена 22. јуна 1941, стајао је потпуковник Јован Тришић и на тој дужности остао до 12. септембра исте године. Полицијски органи у Крагујевцу најчешће су акције вршили против комуниста.³⁰ Окупациона управа у Крагујевцу сматрала је да полиција и општинске власти морају наставити свој посао, ради безбедности у граду.³¹

Након што су средином маја 1941. године немачке власти покренуле истрагу о војном пучу 27. марта, у граду се прочуло да су Немци дошли до фотографија са мартовских демонстрација одржаних у граду, те да ће бити ухапшени сви који су се тада истицали. Први међу њима хапшење је чекао професор Милоје Павловић, један од најистакнутијих демонстраната, али окупационе власти ипак нису учиниле овај корак.

При крају маја полако су се почеле организовати четничке групе. У околини Крагујевца је поручник Милош Мојсиловић основао Гледићки четнички одред. Прва акција ове групе против Немаца одиграла се 28. маја 1941. године, код Љуљака, када је нападнута немачка моторизована колона. Извештаји немачких окупационих власти говоре, међутим, да је стање у граду и околини било мирно.³²

²⁹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 700 – 701.

³⁰Милан Борковић, *нав. дело*, 61.

³¹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 701.

³²*Исто*, 703-704.

Прве борбене акције против окупатора

Већ крајем априла и почетком маја, у Србији и Црној Гори, због све израженијег терора окупатора, велики број група и појединаца се одметнуо. Чинили су их углавном војници и официри, који су избегли заробљеништво. Мајор Драгутин Кесеровић деловао је у околини Крушевца, Коста Миловановић Пећанац имао је своју групу на Соколовцу, надомак Куршумлије, а једна група налазила се око Сталаћа и Житковца, предвођена потпуковником Милутином Радојевићем. Ибарски крај био је под Машаном Ђуровићем, док се у Трбушници, у колубарском срезу, организовао Љуба Миловановић. У Црној Гори нашао се војвода Никчевић и крајем маја успешно стигао до Равне Горе, где је Драгољуб Дража Михаиловић постављао основе своје организације.³³

План Драже Михаиловића био је да се са својом групом повуче дубоко у планинске пределе, с надом да ће пронаћи заостале југословенске војнике и придружити им се, како би наставили борбу против окупатора. Ова група била је нападнута од стране немачких војника. Покрет на Равној Гори основао јесвој штаб и прозвао се Равногорски покрет.³⁴ „Поред ове врсте чисто разбојничких дружина“, извештавали су Немци, „окупили су се, местимично, српски политички фанатици под именом четника... Четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница што се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај.“³⁵ Штаб 60. немачке дивизије је ради сопственог осигурања, мира и безбедности издао наредбу која је гласила: „За сваког убијеног Немца биће стрељано – обешено 100 Срба.“³⁶ Дража Михаиловић је желео да буде званични наследник власти Краљевине Југославије. Прва препрека њему било је стварање партизанских одреда широм Србије, организованих од стране КПЈ, који ступају у отворену борбу са окупаторским и колаборационистичким снагама.³⁷

Према сећању Гојка Николиша, градом су „почели да се све чешће и све снажније шире одједи догађаја: скојевци спалили новине пред више киоска, оружане борбе по Србији, гласине о неком Дражи Михаиловићу, четничком комаданту који је објавио рат

³³Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, 1, Љубљана, 1979, 61.

³⁴Бориша Радовановић, *нав. дело*, 708.

³⁵Извештај штаба 60. немачке пешадијске дивизије од 17. маја 1941. године, Станиша Бркић, *нав. дело*, 18.

³⁶Јован Марјановић, *нав. дело*, 61.

³⁷Станиша Бркић, *нав. дело*, 21-22.

Нијемцима, али то није оно право, партизани у Србији су наша војска...“³⁸ У време када је нападнута Југославија, КПЈ је, не осврћући се у потпуности на мишљење и став Коминтерне и КПСС, изузетно брзо реаговала. Овим нападом сматрали су да такође бране и Совјетски Савез. Тито пише да је главни задатак КПЈ постала „борба против увлачења Југославије у овај империјалистички рат на страни Енглеске и Француске.“³⁹ Након мајског саветовања,⁴⁰ Јосип Броз Тито је са члановима ЦК КПЈ прешао у Београд; припреме за устанак су убрзо реализоване, те је КПЈ напад Немачке на СССР 22. јуна 1941. године дочекала спремно.⁴¹

Крагујевац и његова околина су у овом периоду били у релативно мирном стању.⁴² КПЈ је још током јуна 1941. године формирала прве војне групе, а њихов број је у јулу порастао на 30. У селу Грошница је 12. јула 1941. године формиран Крагујевачки партизански одред.⁴³ У књизи из едиције *Крагујевачки октобар*, Стеван Јаковљевић овако описује ове догађаје: „После образовања штаба Крагујевачког партизанског одреда, радило се врло живо на прикупљању података о броју људи на које би се могло рачунати приликом устанка, затим на организацији одреда, на подели његовој на лако покретљиве јединице и на рејонирању области која је била одређена у захват Крагујевачког партизанског одреда. Штаб одреда је преко курира позвао људе. Састанак је заказан у воденици села Грошнице. У сумрак су почели придлазити појединачно, мотрећи обазриво да их ко не посматра.“⁴⁴ Комунисти су са својом организацијом почели активно нападати већ у августу 1941. године, доносећи одлуку да износе оружје из Војнотехничког завода, како би опремили своје чете што боље. Убрзо, већ 9. августа ова акција доживела је крах, брзом реакцијом немачких власти. Известан број комуниста из Крагујевца био је

³⁸ Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина*, Београд 1988, 400.

³⁹ Станиша Бркић, *нав. дело*, 23.

⁴⁰ На мајском саветовању донет је низ закључака: заједничка борба народа свих покрајина против окупатора и њихових агената у земљи и повезивање на терену са свим групама и присталицама некадашњих партија који су вољни да се боре под руководством КПЈ.

⁴¹ Бранко Петрановић и Сава Дауговић, *Југословенска револуција и СССР (1941 – 1945)*, Београд 1988, 60.

⁴² Видети страну 12, о оснивању Гледићког четничког одреда.

⁴³ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 708.

⁴⁴ Стеван Јаковљевић, *Земља у пламену*, Крагујевац 1966, 123 – 124.

ухапшен, па се наредних петнаестак дана ситуација у граду смирила, и није било никаквих инцидената.⁴⁵

Према налогу Команде града, у центру су подигнута вешала. Светислав М. Максимовић из свог личног виђења овако описује ситуацију: „Јеси ли видео шта је код Крста?" упитали су га. –Нисам. „Сиђи па ћеш да видиш!“⁴⁶ Сивавши у центар, видео је да је народ околу јурио преплашен и да је градом владала узбуна. Страх је растао, јер се појавила помисао да ће у блиској будућности цео град бити разапет. Вешала⁴⁷ су изгледала високо изнад целог Сквера, те је Тимотије Вучковић узнемирено очекивао њихове прве жртве. Народ у кафани га је упиткивао зна ли о коме се ради, на шта је невољно говорио да ће ту бити обешени један студент из Крагујевца и берберски радник из Ирига.⁴⁸ Већ 21. августа 1941. године, грађане је сачекао ужасан призор, будући да су се на вешалима нашле прве жртве, чија се имена записују и памте. Драгољуб Петровић био је дипломац гимназије, а Стеван Зарић берберски радник. Претпостављало се да припадају скојевској организацији и имали задатак да ликвидирају једног од агената. Тражећи га, наишли су на путу на двојицу стражара које су успели да разоружају, па су побегли. Убрзо су, међутим, ухваћени и погубљени у Горњем парку, а њихова беживотна тела у центру била су опомена грађанству.⁴⁹ Истовремено, представљала су симбол другарства и јединства физичког и умног радника у борби за слободу и бољи живот.⁵⁰

Током друге половине августа извршено је неколико напада на железничке и жандармеријске станице на потезу Крагујевац – Краљево. Наредна циљ комуниста било је село Градац, надомак Баточине, где су се налазили љотићеваци. Мета је био вођа Марисав Петровић, али је само рањен 23. августа 1941. године. Наредног дана, у селу Грошница био је ухваћен вођа љотићеваца, Нешковић, и 25. августа стрељан. Било је доста сличних ситуација, али борба још увек није добила свој прави облик. Узрок слабих акција и

⁴⁵Бориша Радовановић, *нав. дело*, 709.

⁴⁶Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 21.

⁴⁷Грађани се по други пут сусрећу са оваквим призором, прва вешала инсталирана су између 1915. и 1917. године, њихов пројектант је непознат, док је ова из 1941. по налогу Команде града направио Тимотије Вучковић, службеник Градског поглаварства.

⁴⁸Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 23.

⁴⁹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 709.

⁵⁰Драгољуб М. Петровић, *Преживели оптужују*, Београд 1946, 13.

деловања комуниста на територији Крагујевца и читавој окупираној Србији била је управо малобројна организација.⁵¹

Једна од првих омладинских акција током августа назива се „Мапа у пламену“. Омладинска организација редовно је палила фашистичке новине, па је за те потребе било организовано неколико група од по 4-5 младића. Штампу су палили првенствено зато што су у њој величане победе окупатора над Совјетима. Следећи корак и изазов за ове младиће било је спаљивање велике географске карте источног бојишта, која се налазила на зиду немачке команде у главној улици и на којој су Немци свакодневно обележавали продирање својих дивизија преко Совјетског Савеза. Актери овог догађаја били су пекарски радник Миодраг Филиповић Фића и обућарски радник Миодраг Јовановић Мића. Њих двојица су у стану Филиповића у дрвену палицу укивала ексере, па их турпијом шиљила, док нису направили јежа гвоздених бодљи, који се голом руком није могао ухватити. Врх ове палице био је привезан ситно исецканом крпом. Док су њих двојица чекала да се немачки војници разиђу, „леђа су им чувала“ десеторица другова. Наизглед непријатеља, одлучили су да запале мапу. Акција је спроведена врло професионално, толико да су се двојица главних актера стопили са збуњеним народом, давајући му одговоре на питања: „Шта се догодило? – Неки запалише мапу; ако, Немци лажу“, одговорио је Филиповић. Грађани су величали догађај, говорћи да би им за овај потез дали Карађорђеву звезду.⁵² Градска полиција Крагујевца моментално је известила Управно одељење Дунавске бановине у Смедереву: „На дан 1. августа непознато лице упалило је мапу Источног фронта. Немачки војник који се налазио у командатури истрчао је и опалио из револвера у правцу младића који је бежао. Промашао га је, али је погодио случајну пролазницу Матијевић Мирјану из Прокупља...“⁵³

⁵¹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 709.

⁵²Мирко Милојковић, *Једна младост у Србији*, Крагујевац 1966, 150-153.

⁵³Бориша Радовановић, *нав. дело*, 710.

Устанак

Борбено расположење у другој половини 1941. године добило је нову димензију. Јосип Броз Тито је, напустивши Београд, прешао на слободну територију, како би се нашао у средишту борбе. Дошло је до потом до његовог сусрета са Дражом Михаиловићем у Стругарнику, где су њих двојица 19. септембра постигли споразум, након којег је устанак у западној Србији букнуо још јаче, управо као резултат деловања партизанског и четничког покрета. Даљи развој партизанских акција одлучен је на саветовањима у Дуленима и Столицама.⁵⁴ Гојко Николиш каже: „Око 15. септембра испратисмо Рођка и Павла⁵⁵ на далеки пут. Они треба да се пребаце преко Мораве и да од мјеста до мјеста, већином илегално, стигну у село Дулене, код Крагујевца, гдје се одржава савјетовање свих команданата партизанских одреда са члановима Главног штаба Србије.“⁵⁶ Тада се Владимир Дедијер налазио у селу Дивостин надомак Крагујевца, а морао је по задатку поћи ка селу Дулене, од кога га је делило осам сати хода. „У Дуленима сам седео пет-шест дана“, сећао се. „Био је ту састанак Главног штаба за Србију са свим командантима одреда. На саветовање нису дошли Ваљевци, Подринци, Космајци и Посавци. На том саветовању били су критиковани Чачански и Крагујевачки одред.“⁵⁷

Ипак, много је битније саветовање одржано у Столицама, код Крупња, десетак дана касније (26. септембар 1941. године), које је имало југословенски значај, због састава, учесника и усвојеним закључцима. Велики део Србије, осим већих градова, у септембру 1941. године био је ослобођен, а на простору западне Србије била је створена такозвана слободна територија „Ужичка република“.⁵⁸

Схвативши озбиљност ситуације, фелдмаршал Вилхелм Лист хитно је затражио помоћ од Врховне команде Вермахта у виду покретних и ударних јединица. Његове молбе услишене су и 14. септембра 1941. године из Француске је у Србију била упућена 342. дивизија. Хитлер је наредио хитно угушење устанка 16. септембра 1941. године, а команда је била поверена команданту 18. армијског корпуса, генералу Францу Бемеу.⁵⁹ Одмах по

⁵⁴Станиша Бркић, *нав. дело*, 27; Бранко Петрановић и Сава Даутовић, *нав. дело*, 78.

⁵⁵Рођко – Родољуб Чолаковић, Павле – Павле Јакшић из Краљева

⁵⁶Гојко Николиш, *нав. дело*, 469.

⁵⁷Владимир Дедијер, *Дневник 1*, Београд 1945, 27 – 28.

⁵⁸Бориша Радовановић, *нав. дело*, 711 – 712.

⁵⁹Бранко Петрановић, *нав. дело*, 235.

његовом доласку, добио је низ савета од Турнера шта би требало предузети против устаника у Србији: „Што се тиче акције чишћења, сматрам, пошто је углед оружане силе претрпео знатне штете услед неуспеха код Крупња, Лознице и ту скоро код Ужица – да је већ из разлога престижа потребно како би се овим примером застрашили остали делови Србије. Моје је лично мишљење да би требало извршити потпуну евакуацију у простору западно од Шапца у луку између Саве и Дрине... Према томе, казну мора искусити целокупно становништво, а не само мушкарци...“⁶⁰

Из главног штаба пренето је да човечији животи у окупираним земљама не вреде ништа и да се застрашивање може постићи само суровошћу. Живот једног немачког војника вредео је као 50-100 српских, те је Беме до почетка децембра угушио устанак.⁶¹

Након постигнутог договора између четника и партизана, Крагујевац су преплавиле вести да је ослобођен Горњи Милановац. Партизани су се налазили у Краљеву, а наредна акција очекивала се у Крагујевцу. Сва војска налазила се у шуми, довољно јака да се супротстави непријатељу. Дужином порушених пруга и прокопаних путева нашле су се партизанске заседе, а народ у граду се ипак уздавао у помоћ и победу Руса.⁶² „Дошавши у Крагујевац затекао сам хаос какав се тешко може замислити“, писао је Љотићев обавештајца Миливој Живановић. „Комунисти су успели да ућуткују друга мишљења у школи. На улици, у дворишту, на часу, стално агитују. Дошло је чак дотле да комунистичке песме певају... Последњи говор друга председника (Димитрија Љотића – председника фашистичке организације „Збор“) изазвао је нарочиту пажњу и добро је примљен од разумних људи, којих је, на несрећу и жалост, веома мало.“⁶³

Догађај у Горњем Милановцу изазвао је бес немачких власти, јер се, како генерал Франц Беме пише у извештају од 9. октобра 1941, у заробљеништву код пуковника Михаиловића у околини Планинице, недалеко од Ваљева, налазило 70 немачких војника. Станиша Бркић пак каже да их је у Горњем Милановцу било заробљено чак 200. Након Горњег Милановца, Крагујевачки партизански одред и Гружански четнички одред водили су завршне, одржане у Враћевшници и Љуљацима од 10. до 13. октобра. Споразум Миодрага Палошевића и Раје Недељковића гласио је: „Заједничка борба против Немаца,

⁶⁰Венцеслав Глишић, *нав. дело*, 57.

⁶¹Станиша Бркић, *нав. дело*, 29 – 32.

⁶²Мирко Милојковић, *нав. дело*, 177.

⁶³Исто, 185.

заједничка опсада Крагујевца, заједничка мобилизација, заједнички апел за сакупљање хране, али магацини посебно, испитивање свих недела и кажњавање криваца.⁶⁴ Беме је 10. октобра послао наређење свима командама и гарнизонима у Србији: „Муњевитим акцијама... најхитније притворити као таоце све комунисте, све сумњиве мушкарце, све Јевреје и изванредан број националистичких или демократски настројених становника. Таоцима и народу треба предочити да ће у случају напада на немачке војнике или фолксдојчере таоци бити стрељани... За сваког убијеног немачког војника или фолксдојчера стрељати сто заробљеника или таоца, за рањеног педесет. По могућности за стрељање узети јединицу која је имала губитке... Приликом закопавања стрељаних... пазити да се тамо не стварају српска светилишта (ходочашћа). Спречити стављање крстова и украшавање гробова. Побијене намерно сахрањивати на усамљеним местима.“⁶⁵ Окупатор је акцију покренуо 14. октобра ка Горњем Милановцу. Ојачан са три тенка, трећи батаљон 749. пука успео је да 15. октобра разори и спали Горњи Милановац, а ухапшено је 133 талаца. Наредног јутра, трећи батаљон се враћао према Крагујевцу. На овом путу, пресрели су их четници и партизани код села Љуљака. Том приликом било је убијено девет немачких војника, а 27 рањено, од којих је наредног дана један преминуо. Број погинулих устаника био је око десетак, а међу убијенима била су и два официра, Милош Мојсиловић и Благоје Стојанчевић.⁶⁶

Војници трећег батаљона, успели су да покупе своје мртве и рањене војнике, вративши се у Крагујевац око 19.00 часова. Благоје Стокић наводи извештај Крагујевачког партизанског одреда од 18. октобра 1941. године: „Партизани и четници пуковника Драже Михаиловића заједно су дочекали те изроде људског рода. У љутим биткама... партизани и четници – као симбол јединства читавог српског народа – као оличење најславније традиције његовог рода у борби за слободу – бранили су стопу по стопу друма наносећи својим изненадним нападима крваве губитке Немцима и њиховом слуги Недићу. *Извештај бр. 6.*⁶⁷ Гробар, са искуством старог ратника, више пута рањаваног, слутио је зло. Човек у пролазу упитао га је: „Шта је Милија?“ – Не ваља, ништа не ваља, страх ме је! ... Никад ја овако нисам осећао да није добро као сад. „А зашто?“ гробар је кроз шапат

⁶⁴ Станиша Бркић, *нав. дело*, 35.

⁶⁵ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 189 – 190.

⁶⁶ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 714.

⁶⁷ Благоје Стокић, *Крагујевац у устанку и револуцији 1941*, Крагујевац 1981, 177 – 178.

готово нечујно одговорио: „За врло кратко време 36 непријатељских војника ја сам закопао.“ – Па откуд то? Овде у Крагујевцу нико није погинуо. „Доносе их из околине! ... Али не ваља, не ваља! Осећам ја то.“⁶⁸ Тих дана Крагујевац је обасипан лецима, сипаним из авиона; по зидовима града истицане су листе са одлукама да ће за једног убијеног непријатељског војника бити стрељано стотину Срба, а за једног рањеног педесет. Никоме од грађана на памет није падало да ће зло почети већ сутрадан.⁶⁹ На састанку који је одржан у Крајскоманди у Крагујевцу 18. октобра 1941. године⁷⁰, а коме су били присутни мајор Кениг, капетан Фидлер, и крајскомандант Крагујевца фон Бишофсхаузен, сачињен је план хапшења грађана за стрељање.⁷¹

⁶⁸Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 28.

⁶⁹Исто, 28.

⁷⁰Одлука о стрељању грађана Крагујевца донета је 14. октобра, у штабу 717. дивизије, одмах након што је обавештен о губицима трећег батаљона у акцији „Горњи Милановац“.

⁷¹Бориша Радовановић, *нав. дело*, 714.

Злочин у селима – 19. октобар

Почело је прикупљање талаца, по трговима, становима и улицама, а по изреченој наредби од 10. Октобра: „Сто за једнога“. Први хици испаљени су у селима у околини Крагујевца, у недељу, октобар 19. година 1941. Злочин је кренуо прво ка селима Маршић и Мечковац⁷². Две колоне пошле су у извршење задатка. Људи које су похватили били су најпре сакупљени у школском дворишту, где су их поделили на млађе и старије. Убрзо након тога направљен је списак будућих жртава. Жртве су пале на ливади испод брежуљка називаног Бубаи⁷³. Оне који су још увек показивали знаке живота, немачки војници су убијали појединачно. Када су извршили задатак, кренули су ка Крагујевцу, док их је пратило нарицање сестара, мајки, деце и жена.⁷⁴

Капетан Фидлер је, као и у Маршићу, истовремено са 3. батаљоном 749. пука спроводио исту акцију. У селу Мечковац немачки војници похватили су 130 људи, које су спровели у мајдан песка на имању Петра Матића. Издвајали су млађе од 18 и старије од 50 година, поставивши их са стране. Остали су били уведени у полукружни мајдан, па је направљен списак оних који ће бити стрељани. Прочитана им је једнака пресуда, као и жртвама у Маршићу, која је гласила: „Ви се осуђујете на смрт због тога што су ваши комунисти побили наше војнике у Горњем Милановцу, што су кварили путеве, рушили пруге, секли бандере.“⁷⁵ Преживели кажу да је у то време група казнене експедиције у Мечковцу наишла на свадбу: „Људи су се радовали, играло је коло. Позвали су све људе да напусте свадбу и да се сакупе. Друге су довлачили из кућа. Тако су успели да прикупе знатан број, 45 из Мечковца и 5 из Теферича. Све су их довели у јаругу код школе. Наредили су им да поседају. Они су то учинили. Истовремено, испред њих су намештени митраљези. Сви су видели да ће бити стрељани. Неки су покушали да беже, алу су убрзо падали сустизани митраљезима. На дати знак, митраљези су дејствовали убилачки. И овде је земља запљуснута крвљу.“⁷⁶ Споменик је подигнут на месту злочина и на њему је

⁷²Данашње Илићево

⁷³Ливада Бранка Спасића

⁷⁴Бориша Радовановић, *нав. дело*, 715.

⁷⁵Станиша Бркић, *нав. дело*, 42.

⁷⁶Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 65.

записано 65 имена стрељаних становника Мечковца. Године 1945. Земаљска комисија кориговала је број на 68, урачунавши ту и тројицу преживелих.⁷⁷

Масакр у селу Грошница извршен је 19. октобра 1941. године. Није било одређених места где би стрељали похапшене, а преседан је направљен у црквеном торњу. Владимир Дедијер каже да су у Грошници побили стотину људи, чак и свештеника, који је 1941. побегао од усташког покоља у Хрватској, да би страдао од недићеваца у Шумадији.⁷⁸ У Грошници су Немци палили сена и куће, одводећи људе. Задужење капетана Фидлера и његове јединице било је да људе хватају по кућама. Мајор Кениг је са својом експедицијом хватао народ по мањим групама и стрељао, на више места. Они нису читали пресуде стрељанима, и нису правили спискове. Једну групу стрељали су код чесме⁷⁹, чак њих 50. „Милосрдни“ немачки официр наредио је да се издвоје људи старији од 70 и млађи од 15 година. Тада је стрељано њих шесторо код њиве по имену „Кумалучина“. Стрељање се извршавало и код порушеног моста на потоку у Грошници (27 страдалих), у Доњој Мали стрељана је четврта група, још две групе стрељане су код „Велике ливаде“ и код Милевине воденице.⁸⁰

Из сведочења преживелих види се свирепо понашање окупаторских војника: „Она група казнене експедиције, која је била према селима Баљковцу, Белошевцу и Грошници, ишла је журно, брзо. Нарочито због тога што је атар Грошнице велики. Неки, који су били на колима или водили стоку друмом, морали су да оставе и стоку и кола и да пођу. Водили су их са собом, купећи и друге целим путем. А кад су саставили које су нашли по кућама и оне са друма, онда су, терајући их испред себе, стезали оруч блокаде. Поједине групе казнене експедиције ишле су право према Водојажи. Ту је нађен извештај број људи и одмах убијен. Само је један старац и поред њиховог пуцања, успео да побегне преко сеоске јаруге низ поток. Ускоро, у селу, на свим странама, грмели су плотуни, људи су падали један преко другога. А они који нису били ухваћени, не знајући шта се догађа, долазили су сами у смрт. А многи су убијени у дворишту. Из куће Јанковића убијено је

⁷⁷Станиша Бркић, *нав. дело*, 43.

⁷⁸Владимир Дедијер, *нав. дело*, 36.

⁷⁹Радосављевића чесма, која се налазила на обали поред пута.

⁸⁰Стрељани су још поред главног пута, мало даље од Радосављевића чесме, Бориша Радовановић, *нав. дело*, 716.

шест људи. Одатле је у првом налету убијено преко 150 људи. Село ће да опусти, јаук жена ће долине и шуме да пролама.“⁸¹

Сведок Миленко Петровић је своја сећања из села Грошнице изнео у књизи Драгољуба М. Петровића: „Временске прилике тог дана биле су веома променљиве. Изнад Грошничке реке смењивали су се насумично сунце и облаци. Сељани, иако је недеља, не показују жељу за излажењем и облачењем свечаних одела, они ипак радије остају кућама, знајући да се у земљи води рат. Већ око десет часова са главног пута ка Грошници чуо се звук мотора и пуцњи пушака. Мештани су се узнемирили и почели да се окупљају по кућама, смишљајући како да се спасу. Разне су се идеје јављале, од стране млађих да се бежи у шуму, док су старији желели да ипак остану код куће у страху да ће Швабе првенствено претражити шуму.“ Миленко Петровић био је један од оних који нису желели да послушају родитеље, те се сакрио у винограду. Након што је бука престала, помислио је да је пошаст прошла и да је безбедан. Било му је само 17 година када је испред њега искочило „чудовиште са упереним машингевером“. Немац, коме се журило, ударио га је кундаком, натеравши га да трчи. Пред вратима су стајали његова два брата, отац и стриц, опкољени Немцима, „одвратних израза лица“. Петровиће су испратиле горке женске сузе и нарицања, а мржња младића према егзекуторима стварала је жељу да има бомбу, коју би бацио на њих, по цену да и сам погине. Група је непрестано расла, јер су успут прикупљани мештани. Истовремено, сељаци су немачким војницима доносили живину, заклане свиње, другу храну и све што је имало неку вредност, а било опљачкано од стране „Шваба“. Сви ти јадни људи били су потом стрељани. Испред цркве, с обзиром да је тог дана био православни празник Св. Тома, стајали су мештани, свечано обучени у беле кошуље. Старији су забезекнуто гледали, док су млади покушали да побегну. Нажалост, већину је стигла киша метака из митраљеза. Група Миленка Петровића такође је била заустављена, један Немац ју је пописао и издвојио двадесетак сељака, међу којима је био и он. „Готово истога тренутка зациктали су немачки митраљези“, сећао се „Људска тела полетела су у вис и са потмулим треском падала на земљу, грчила се и опружала у смртним мукама, крв је шибала у дебелим млазевима на све стране, а јауци тешко погођених проламали су небо.“⁸²

⁸¹Светислав М, Максимовић, *нав. дело*, 63.

⁸²Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 16 – 19.

Групу Миленка Петровића спроводило је око 30 наоружаних Немаца. Заробљеницу су често заустављани како би се пронашло што боље место за стрељање. Суочени с бруталним понашањем Шваба, преплашени мештани гледали су у у чуду. На ред за стрељање дошле су потом и прве жртве из групе, пре свега Глишовић, „одлучан, присебан и храбар човек“, који је „још као дете настрадао играјући се бомбом. Она му је експлодирала у руци и остао је без десне шаке. При доласку Немаца, мало у напитом стању, наишао је на немачку стражу. Том приликом је био рањен у ногу и у стомак и целе те ноћи прележао је поред мртвог синовца с киме је у тренутку његове погибије био у друштву. Он је ове тешке ране прележао брзо и без нарочите неге. И овога пута Немци су припуцали за њим и погодили га баш у здраву, леву руку, али је он ипак побегао.“⁸³ Миленко Петровић је ускочио у воду током Глишовићевог пада и, за разлику од брата који је погођен, успео да побегне. Нашао се у блату, у коме је провео неколико сати, једва узимајући ваздух, како би избегао сусрет са Немцима. У овим тренуцима суочио се и са крвожедним погледом Немца који је држао револвер над још увек живом жртвом. Како је сведочио, биле су то слике од којих се ледила крв и мисли застајале. Пронашла га је једна жена, уверавајући га да су Немци отишли, али није била у праву, будући да су се на место злочина враћали пијани и са песмом. Када се вратио жив кући, Миленко Петровић је одлучио да се придружи партизанима, а слике које је видео остале су му пред очима читавог живота.⁸⁴

Према извештају мајора Кенига, 19. октобра 1941. године стрељано је 427 људи, међу које је убројао и преживеле, због тога што су сви били на списку за стрељање. Фон Бишофсхаузен пак извештава да је стрељано 422 људи. Спомен музеј „21. Октобар“ броји податке о 415 стрељаних и о 21 преживелом,⁸⁵ док Латинка Перовић помиње да се у Грошници налазила спомен плоча на којој су била уписана имена дванаесторице Перовића стрељаних у Грошници. Њен отац се спасао уз помоћ њене мајке која му је рекла да Немци стрељају и да се склони, те је зашао у шуму. Убијена су, међутим, његова браћа и њихова деца.⁸⁶

⁸³Исто, 20.

⁸⁴Исто, 21 – 23.

⁸⁵Станиша Бркић, *нав. дело*, 45.

⁸⁶Оливера Милосављевић, *Чињенице и тумачења, Два разговора са Латинком Перовић*, Београд 2010, 16.

Песму *Тужбалица* забележила је Стаменка Јанковић из Грошнице код Крагујевца, своје мужу, синовима и синовцима убијеним 19. октобра 1941. године:

Јаој мени ојађеној! Сви су мртви!...

Сви пред срцем мојим скамењеним!

Ко ће нану, сине, да загрли?

Шта ће јадној старост да буде?

Чије нана образе да глади?

Чије руке, сине, да је грле?

Ком ће мајка у очи да гледа?

Чије очи да пољуби?

Кад су теби очи затворене!

Кад су теби усне помодреле!

Кад су топле руке охладиле!

Милошћу ми твоју одузеше,

Крволоци с крвавим рукама!

Луко, сине мој, поносе лети,

Чиме ће се поносити мајка?!

Међ мајкама, међ Српкињама?

Нашта мајци сада да завиде?

Кад и тебе са срца отргоше

Крволоци с крвавим рукама!

И у срцу тугу посадише,

Хладну тугу као љуту гују!

Да ми вечно крв из срца пије!

Мијо, сине, мајкина радости,

Чему ћу се јадна радовати?

Ког ћу чекат да порасте, сине?

*Ко ће песмом да обрадује нају?
Коме ћу се дану радовати?
Када смеха више чути нећу!
Ведрог смеха што је наји тугу одгонио!
Шта ће тмину мајци да разгони,
Што је срце тако обавила?
Кад и тебе са срца отргоше
Крвници с крвавим рукама!
У срце жалост усадише
Да се до гроба кроз запевку чује!
Бранче, сине, надо моја топла,
Чему сада мајка да се нада?
Како мајка старост да дочека
Без надања и без узданице?
Ко ће мајци очи да затвори
Кад су твоје, надо, затворене?
Ко ће мајци снаху да доведе,
Да се наји у старости нађе?
У дрхтаву руку воде да јој даде,
бистром водом усне да окваси!
Да би с мајка могла насмејати...
Како наја томе да се нада
Кад и тебе са срца отргоше?!
Крволоци с крвавим рукама!
И у срцу жалост усадише
Да јој пустош душу испуњава!
Мој Драгане, срећо моја лепа!*

*Ти си мајци срећу оставио!
Зрак у мраку – свог јединца сина!
Твога сина а мога унука!
Да ти мајка срећом не ослепи!
Сендо друже, добри домаћине!
Ко ће јадну сада да ме штити?
Да заштити мене самохрану
Од зла људских што коб светом сеју.
Ко ће мени огњиште да чува
Кад и тебе од стрца отргоше?
Крвници с кравим рукама!
И у срцу љубав угушише!
На огњишту пламен утрнуше
Да са њега ватра не запуши!
Већ самоћа, увек да нас гуши!⁸⁷*

⁸⁷Спомен парк, нав. дело, 24 – 26.

Катастрофа почиње – 20. октобар

Прва хапшења у граду извршена су 18. октобра 1941. године током вечерњих часова. У овим акцијама ухапшено је 70 Јевреја и комуниста. Познато је да су Немци као таоце држали још 53 затвореника у месном затвору. Такође, држали су још 133 таоца доведена из Горњег Милановца и 150 талаца које су ухапсили у претходним акцијама. Крагујевац је 19. октобра 1941. године био блокиран, а наредног дана започело је хапшење свих мушкараца од 16 до 60 година. Сви прилази граду били су опасани немачким стражама. У град се могло ући, али не и изаћи.⁸⁸

У понедељак, 20. октобра, похватани су и прикључени грађанима Крагујевца несрећни сељани који су из околних села кренули на посао, не слутећи шта их очекује. Масовно хапшење започето је рано ујутро, а одвијало се по фабрикама, на улицама, по кућама и на пијаци. Из цркава су извођени свештеници и црквени служитељи.⁸⁹ Масовна хапшења и претресе вршиле су немачке јединице, уз помоћ 5. добровољачког одреда, којим је командовао Марисав Петровић. Било је ухапшено и 650 радника који су радили на регулисању реке Лепенице.⁹⁰ Живота Јовановић⁹¹ двоумио се тог кобног дана да ли да крене у варош, како би узео своју пензију. Над градом су пак били црни облаци и нешто му је слутило на зло, поготово што је био упознат са трагедијом у селу Грошница. На путу ка граду срео је свог познаника чика Мику Банковића са којим је ушао у разговор о јучерашњем стрељању у селима „Немци су ти као аутомати, без мозга. Код њих је све у секунду предвиђено. Сигурно су имали тачно одређено време докле ће стрелјати. И када је то време у секунду протекло, они су прекинули посао и отишли“, казао му је саговорник. Док су корачали кроз град, на њих су била испаљена два хица, од којих је један тешко ранио Миту Банковића. Истовремено, преживели Живота Јовановић видео је доста погођених људи, жена и деце који су тог тренутка нашли крај реке. Успео је да побегне, упркос митраљезима и мецима који су га пратили све време, да би тек када је дошао кући приметио да је био погођен са чак шест метака. Његова жена беспомоћно је тражила помоћ у комшилуку, те је због велике количине изгубљене крви почео да губи

⁸⁸Бориша Радовановић, *нав. дело*, 716.

⁸⁹Станиша Бркић, *нав. дело*, 47.

⁹⁰Бранислав Божовић, *Поруке стрељаног града*, Београд, 1961, 168.

⁹¹Радник фабрике оружја, који је очекивао мирне дане старости, преживео је стрељање.

свест.Током опоравка стално је понављао: „Швабе све одреда убијају! Са њима се не сме шалити, нити им треба веровати! То су побеснеле звери! Треба бежати што даље!“⁹²

Светислав Максимовић је тог дана кренуо на трећи час у Гимназији, сазнавши од суседа да је Крагујевац блокиран, да војска сакупља и одводи све мушкарце од 14 до 60 година. Показало се ипак да су сакупљали свакога ко им се нашао на путу. Сматрајући да би било срамно да побегне, обукао је своје најбоље одело и кренуо. Будући да је дошло време да се сусретне са непријатељем, сам је напустио стан: „И отворио сам врата. Силазећи низ степенице сусрео сам се са њима: лицем у лице! То су била два непријатељска војника, наоружана, свакако чланови казнене експедиције, упознати са овим послом добро. Ја сам покушао да прођем поред њих. Зауоставили су ме. Иако ми нису тражили личну карту, ја сам им понудио. Гледали су у њу, гледали у мене. Ја сам био силно одлучан, узео сам из њихових руку личну карту и пошао. И отишао.“⁹³

Одвођење ђака

Немачки официри, мајор Паул Кениг, професор теологије протестантске цркве, и капетан Фриц Фидлер, директор школе за високе науке, осрамотили су своје професије, ушавши у крагујевачке школе и са часова истеравши ђаке и професоре. Прва мушка гимназија, заузета од Немаца, радила је тада у две зграде у улици Бранка Радичевића. Из једне од зграда изведено је по два одељења ђака VII и VIII разреда, а из два одељења V разреда одабрани су ђаци који су били крупнији, те су прикључени старијим.⁹⁴ „Кад смо стигли до раскршћа улице Светозара Марковића, Карађорђевог и Бранковог, застали смо“, сећао се један од преживелих. „Испред нас су увлачили дуге редове ученика Прве мушке гимназије. Били су то седми и осми разреди. Ја сам у то време био професор Друге мушке гимназије и сетио сам се својих ђака који су сада исто тако изведени. А сазнаћу доцније да су тамо чланови експедиције са митраљезима ушли на њихове прве часове и повукли са собом и ђаке и професоре. Тако сада одавде, са ове раскрснице трију улица, идемо према Новој цркви. Газимо сви истим кораком, али са различитим судбинама: неки ће да се

⁹² Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 26 – 29.

⁹³ Светислав М. Максимовић *нав. дело*, 31 – 32.

⁹⁴ Станиша Бркић, *нав. дело*, 48.

врате, неки никада...“⁹⁵Представници градске полиције су већ 17. октобра 1941. године, упутили директорима школа наредбу да до 20. октобра доставе наредне спискове: „1. – Списак ученика који су положили VI односно VII разред а нису се уписали у VII односно VIII разред: 2.-Списак ученика који су уписали VII и VIII разред а који се до сада нису јавили на предавања и 3. –Списак ученика, који су на почетку школске године похађали часове а сада не долазе на предавања.“⁹⁶

Међу професорима било је и хероја великих срца, који су бринули о својим ђацима не марећи за своје животе. Јелена Стојановић, наставница српског језика, стајала је поред прозора и плакала, јер је кроз прозор гледала омладину, своје ђаке, у дугим колонама који су јој храбро и весело махали својим ђачким капама. Она их је дуги низ година учила да воле своју земљу, да буду пожртвовани, поштени и ваљани људи. Највише јој је било мучно то што је била беспомоћна да било кога од њих спасе и што јој готово нико није веровао да ће ове нацистичке звери децу одвести у смрт. Смогла је снаге и обишла разреде да их упозори да не галаме, како не би привлачили пажњу. Тада је на улицама било много Немаца, па се и долазак родитеља у школско двориште узимао за опасно. Неки су је схватили озбиљно, док је друга страна протествовала. Поједини наставници живели су у заблуди да Немци хапсе само ради прегледа легитимација, онако како су то сами говорили.⁹⁷

Лазар Пантелић је такође био забринут за своје ђаке, као и за децу, па се неколико дана пре упада Немаца у школу исповедио једном од колега: „Имам осећај као да се налазим на санти леда коју носи бујица, беспомоћан ма да шта учиним како бих отклонио или бар ублажио опасност која лебди над децом.“⁹⁸

Ученици Друге гимназије били су истерани у двориште, а официр је ђацима рекао да неће водити млађе од 16 година. Ученици су показивали своје ђачке књижице и војници су издвајали дечаке до шеснаесте.⁹⁹Професор теологије Мачкић¹⁰⁰ одржао је свој

⁹⁵Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 32 – 33.

⁹⁶Станиша Бркић, *нав. дело*, 48.

⁹⁷Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 34 – 36.

⁹⁸Станиша Бркић, *нав. дело*, 48.

⁹⁹Мирко Милојковић, *нав. дело*, 40.

¹⁰⁰Током 1941. године, због страха да ће бити протеран за Немачку из Београда долази у Крагујевац и добија посао у Првој мушкој гимназији. Ухапшен је 20. октобра и није преживео. Имао је прилику да се спасе, али је ипак остао достојанствен.

час, дуго разговарајући са ученицима, узвишен и свечан, те је остао запамћен по речима: „Никада лаж, неправда и убиство не могу победити! Онај ко мачем сече, од мача ће и погинути! Ко ме закон лежи у топузу, трагови му смрде нечовјештвом! Слобода је највеће благо човека и за њу је вредно погинути! Фашистима нема спаса! Они морају изгубити рат и добити заслужену казну за своје многобројне злочине, за крвава дела и разбојништва!“¹⁰¹

Милоје Павловић је био директор учитељске школе, а о његовој храбрости сведоче његова дела о којима са поносом причају преживели. Двдесетог октобра у учитељској школи није било предавања, па се налазио у свом стану. Немци су наишли на двојицу наставника, Живојина Ђорђевића и Крсту Новаковића, које су извели из наставничке собе. Повели су и служитеље Николу Рајића и Драгутина Нићифоровића. На забринуто питање Стојанке Јакшић шта ће се десити са њима, одговорено је да ће бити просејани. Двојица Немаца затекла су Милоја Павловића у дворишту његовог стана изнад школе. „Шта тражите господине директоре?“ – упитао га је Драгољуб Бакић, професор учитељске школе, који је такође био поведен из вароши. „Ништа, ево и мене дотераше“, одговорио је.¹⁰² Присећао се својих школских дана у разговору са Бакићем, како је по наговору Радоја Домановића¹⁰³ дошао у град 1900. године да се школује. Потицао је из Јарушића, па се бојажљиво кретао у великом свету са мноштвом кућа, улица и људи. Његови школски дани протицали су у дружењу са друговима, дечацима који су за кратко време постали младићи. У Београду је дипломирао 1913. на Филозофском факултету, на коме је проширио политичке видике, дружећи се са студентима социјалистима. Говорио је француски, енглески, руски и немачки језик. Његови професорски дани достигли су врхунац када је 1929. године постао директор Прве мушке гимназије у Крагујевцу.¹⁰⁴ Од 1932. до 1941. налазио се на дужности директора Женске учитељске школе у Крагујевцу. Ценио је друштвену улогу учитеља: „Кроз ову школу, бирате један можда од најидеалнијих позива међу позивима културног човека: да светлошћу разгоните мрак, да ширите писменост и знање, да васпитавате наш подмладак, наду родитеља и будућност

¹⁰¹ Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 42.

¹⁰² Мирко Милојковић, *нав. дело*, 43 – 44.

¹⁰³ Радоје Домановић, написао је песму *Крагујевац* у којој велича храброст и понос Милоја Павловића и презир према злочинцима – ова песма може носити његово име.

¹⁰⁴ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 45 – 46.

народну.“¹⁰⁵Када је ухваћен, и он је био на путу да буде спасен, али га је препознао добровољац Марисав Петровић рекавши му: „Ти си тај што си десет генерација большевизирао!“ „Није овде место да о томе расправљам“, одговорио му је, а његово држање говорило је да му је било свеједно да ли ће погинути или преживети, с обзиром на то да је гледао како ка смрти одлазе небројене колоне невиних грађана и деце.¹⁰⁶ У књизи *Цвет који не вене*, одзвања реченица коју је Милоје Павловић упутио Марисаву Петровићу: „Ако ми од тебе зависи живот, не треба ми ни тај живот!“¹⁰⁷

Хапшење се наставља – одвођењем у незнађе

Током хапшења и спровођења, Немци су говорили како је све то потребно ради промене личних карата и да ће сви који се не пријаве бити најстроже кажњени. Наређено је да се испред сваке куће/стана мора истаћи списак свих чланова породице или станара. Због страха од непријатеља, грађани су се сами повлачили у топовске шупе. Ову чињеницу потврђује број личних карата крагујевачких жена које су се ту нашле.¹⁰⁸ Приликом хапшења и пре уласка у топовске шупе, Немци су вршили претрес. Тражећи оружје, невиним људима одузимали су шибице, упаљаче, налив пера, табакере, драгоцености. „Ми смо били два света, која су по њиховим теоријама предвиђена“, сећао се један преживели. „Делимо се на супериорне, културне, инфериорне, некултурне. У оне прве долазе они; а ми у конгломерату већином малих народа Европе, долазимо у другу групу. Зато и данас, кад је читав град поражен, не треба да се чудимо. По сили околности и вољи јачега, морамо да ћутимо. Трудимо се да будемо мирни, иако смо на превару похватани. Уосталом, зар од њих није одисала усирена људска крв, крв Европе, целогачовечанства.“¹⁰⁹

Већина ухапшених грађана била је затворена у три топовске шупе, јер су се у четвртој налазили угаљ и дрва. Неки од ухапшених остали су напољу, пошто за њих није било места. Топовске шупе биле су испуњене тамом, док је око затвореника владала нема

¹⁰⁵ Спомен парк, *нав. дело*, 318.

¹⁰⁶ Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 44.

¹⁰⁷ Спомен парк, *нав. дело*, 320.

¹⁰⁸ Станиша Бркић, *нав. дело*, 49 – 50.

¹⁰⁹ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 35 – 36.

тишина. Чули су се само претећи кораци немачких стражара. На хиљаде људи седело је на голем бетону, без права ни да оду да изврше нужду. Уста су им била испуцала од жеђи и удисања угљендиоксида.¹¹⁰ Прву топовску шупу испуњавали су ђаци и професори, чиновници из суда и свештеници. Они су међу собом шапугали да ће их вероватно одвести на рад у Немачку. Неки су били мишљења да ће их терати да оправљају пруге и путеве. Један део масе није бринуо шта ће се догодити са њима, а највише шала збијали су ђаци. Седећи на високим гредама, гађали су професоре лоптицама од хартије, уз смех и гласне разговоре. Домаћи фашисти стално су упадали и прозивали оне који су били откупљени од стране богатих трговаца. Начин за излазак био је и онај да приступе Мариславу Петровићу, али нико се није одазвао, јер су радије остајали у множини. Професор Миодраг Новаковић је своме ученику дао цигарету, уз адекватну критику директора Вељковића: „Какав је то начин!“ „Сада то нема значаја, господине“, казао је пак Новаковић. Своју последњу ужину ђаци су делили међу собом. Хрват Фрања Мартинац, такође је могао да се спасе, на шта су га наговарале колеге. „Нећу, сад сам Србин, шта буде са вама нек буде и са мном!“ – одговорао је овај професор математике у Грађанској школи. Истоветно је поступио и један други професор, иначе руски емигрант.¹¹¹

Марисав Петровић је уочи догађаја са својим 5. добровољачким одредом ушао у општину са пиштољем у руци, ухапсио службенике и поставио своје следбенике: капетана Страхињу Јањића за председника општине, капетана Добричића за секретара, а поручника Чедомира Стошића за предстојника градске полиције. Међу ухапшенима од стране љотићеваца нашла се и Нада Наумовић,¹¹² која је једном новопридошлом добровољцу добацила: „Цане, шта ћеш са овима, боље да те убију Немци него они“, након чега је одведена са осталима.¹¹³ Андреја Божић се сусрео очи у очи са Марисавом Петровићем, који му је понудио живот: „Видиш бре попе Андро, да ти од мене зависи живот? Ако ме је воља, ти ћеш бити стрељан, а ако ме је воља, бићеш пуштен“. Свештеник му је, међутим,

¹¹⁰ Станиша Бркић, *нав. дело*, 51; Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 63.

¹¹¹ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 209 – 211.

¹¹² Студенткиња медицине, рођена 1922. године у Крагујевцу, Н. Б. у књизи *Цвет који не вене*, о њој каже: „То њено задње лето 1941. смо често биле заједно. Долазила је обично мојој кући. Такву је знам и памтим. У њеном каро жакету и фалтаном тегет сукњи. У томе је и стрељана. Живот и младост, поноситост и гордост и интелигенцију дала је 21. октобра, кад и сви Крагујевчани за слободу.“ Проглашена је за народног хероја 20. децембра 1951. године.

¹¹³ Станиша Бркић, *нав. дело*, 51.

дао херосјки одговор: „Вала Марисаве, кад мој живот зависи од тебе, и не треба ми! Више волим да будем стрељан но да живим твојом милошћу.“¹¹⁴

Поподне, 20. октобра 1941. године, Немци су сахранили својих 10 погинулих војника поред старог српског војничког гробља из ратова 1875–1878. године, на месту где је у Првом светском рату направљено српско и немачко војничко гробље. Тела погинулих војника до тада су се налазила у дворишту Горње основне школе¹¹⁵, а сахрањена су уз немачке војне почасте.¹¹⁶

Око 18 часова нестале су све слутње и разлози хапшења код затвореника у топовским шупама. Мајор Кениг је већ био одредио ко од затвореника може бити ослобођен, док се Марисав Петровић хвалио како је успео да издејствује њихово ослобођење.¹¹⁷ Ослобођених тог дана било је око стотину и њима су се на разне начине обрађали Љотићевци уз хвалоспеве: „Захвалите немачком Рајху што сте спасени као исправни грађани. За вас су јемчили поштени људи. Живео немачки Рајх!“ При повратку, колона се полако расипала, а кућама су гледали разне призоре. Тројица Стаменковића су при уласку у кућу затекли мајку и сестру како леже на поду. Њих две донеле су одлуку да се убију уколико се они не буду вратили кући.¹¹⁸

О броју пуштених грађана постоје различите теорије и на њих треба гледати са опрезом. Марисав Петровић наводи да је око 18 часова спасао око 700 људи, а да је акцију прекинуо полицијски час. Сведоци из топовских шупа пак говоре да их је тог дана пуштено 350, а наредног дана још стотину. Сва сведочења била су предата Државној комисији 1945. године.¹¹⁹

Они који су остали у топовским шупама, страхујући шта ће са њима, све време су током вечери међусобно нагађали: „Још ноћас ће нас побити, нема сумње!“, казао је неко, док се други питао: „Како је могуће да ће нас пустити или одвести на рад, кад нас под овако јаком стражом чувају, када нам већ толико времена не дају да пијемо воде, када су нас овако сабили да не можемо да дишемо?!“ „Шта ли ће бити са мојом сиротом децом без мајке, без игде икога?“, бринуо се трећи. „Имам лепог синчића... Шта ли ми сада ради

¹¹⁴ Боривоје Карапанџић, *Историја о крагујевачкој трагедији 21. октобра 1941*, Београд 1991, 53.

¹¹⁵ Данас је то школа „Радоје Домановић“

¹¹⁶ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 717 – 718.

¹¹⁷ Станиша Бркић, *нав. дело*, 56.

¹¹⁸ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 217.

¹¹⁹ Станиша Бркић, *нав. дело*, 57.

дете? Сигурно, уморно од несташлука и игре, спава и не сања да ће колико ноћас можда остати сироче“. Истовремено, јављао се и бунт: „Доћи ће време освете када ће Немци заједно са нашим издајницама имати за ово да полагају рачуне пред твојим дететом!“¹²⁰

Светислав Максимовић веродостојно преноси вече тог 20. октобра у топовским шупама. Сигурно је било да ће тај дан остати у сећањима преживелих „Запамтићемо овај 20. Октобар!“ „Бестидно! Жалосно! Зар се овако поступа са једним народом!?“ – викали су сви. Протест је растао све више, а групу су чинили професори, адвокати, ђаци, радници, учитељи, официри и други. Неки су се смејали, ко зна чему, а већина је ћутала. Многи су били свесни да се никад неће вратити, дубоко потонувши у бол и очајање. Светиславу Максимовићу је његов ђак љубазно пружио свеску: „Узмите, хладан је бетон“. Целу ноћ провео је на њој, а сутрадан је вратио ученику који ће бити са гомилом књига стрељан.¹²¹ Током ноћи љотићевци су наставили са прављењем спискова за ослобађање, а њихов рад наставио се и током 21. октобра. Из барака су узимали кога су желели, а најгоре су се опходили према Ромима.¹²² На вратима се појавио војник добровољац који је наредио да сви које буде прозвао изађу напоље. Њега нико није познавао, јер је долазио из Чачка, али је у сећању остао његов мрачан поглед и упадљиве црте лица. Био је то Срећко Симеуновић, трговац. На великој хартији имао је исписана имена која је редом читао. Док су излазили, међу њима су прозивани адвокати, свештеници, судије и радници запослени у фабрикама, а било их је било око педесет. Остали су ноћ проводили под упаљеним електричним сијалицама, готово изгубљени. Око 19 часова врата су се поново отворила и ушао је Макс Рокштро, професор у Дрездену, саопштивши да се нико не миче са места и да влада потпуна тишина. Преплашени, остали су неми читаве вечери. Око осам часова опет су ушли и рекли им да угасе светло, а потом да упале и предају им сијалице. Сељани су у другом углу шупе почели да лају, да реже, да мјаучу, да се смеју, кукуричу и да креште. Реакција страже била је таква да су докотрљали бурад на врата и пушкама лупали у знак упозорења. Други су били нервозни и стално питали колико је сати. Напетост је расла из минута у минут.¹²³

¹²⁰ Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 63 – 64.

¹²¹ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 37 – 38.

¹²² Станиша Бркић, *нав. дело*, 57.

¹²³ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 41 – 42.

Крвава бајка – 21. октобар

Песникиња Десанка Максимовић је на можда најдирљивији начин одала почаст страдалим ђацима, па ћемо ово поглавље почети њеним стиховима из песме *Крвава бајка*:

*Било је то у некој земљи сељака
на брдовитом Балкану,
умрла је мученичком смрћу
чета ђака
у једном дану.*

*Исте су године
сви били рођени,
исто су им текли школски дани,
на исте свечаности
заједно су вођени,
од истих болести сви пелцовани
и сви умрли у истом дану.*

*Било је то у некој земљи сељака
на брдовитом Балкану
умрла је јуначком смрћу
чета ђака
у једном дану.*

*А педесет и пет минута
пре смртног трена
седела је у ђачкој клупи
чета малена
и исте задатке тешке
решавала: колико може
путник ако иде пешке...
и тако редом.*

*Мисли су им биле пуне
и по свескама у школској торби
бесмислених лежало је безброј
петица и двојки.*

*Прегршит истих снова
и истих тајни
родољубивих и љубавних
стискали су у дну џепова.*

*И чинило се сваком
да ће дуго
да ће врло дуго
трчати испод свода плава
док све задатке на свету
не посвршава.*

*Било је то у некој земљи сељака
на брдовитом Балкану
умрла је јуначком смрћу
чета ђака
у истом дану.*

*Дечака редови цели
узели се за руке
и са школског задњег часа
на стрељање пошли мирно
као да смрт није ништа.*

*Другова редови цели
истог часа се узнели
до вечног боравишта.¹²⁴*

¹²⁴Десанка Максимовић, *Златни лептир*, Београд 1999, 106 – 107.

Освануо је 21. октобар 1941. године. Сунчан и ведар дан, наизглед, али мрачан за један град. Тачно у седам часова ујутру креће извођење људи из топовских шупа, који су формирану у више група. Одвајани су старији, млађи, Бугари, Румуни, Хрвати, припадници разних националних мањина.¹²⁵ Испод шупа нашло се стотину грађана сврстаних по двоје, окружени са двадесеторицом Немаца. Добровољац поручник Костић пришао је своме познанику Љубивоју Димитријевићу рекавши му: „Сви ће бити стрељани.“ Из луксузног аутомобила који је пристигао изашао је мајор Кениг и сви официри и љотићевци стали су мирно. Осмотрио је око себе, погледао је Падину Ердоглијског потока, пут Шумарица, осврнуо се према Виноградима и погледавши ка колима официрима је показао муницију рекавши „Може да почне“.¹²⁶

Светислав Максимовић налазио се у трећој групи за стрељање и описао последња размишљања оних који су одлазили на губилиште. Падао је у очајање, питајући се да ли је могуће да је то његов последњи поглед на пут и да више неће угледати светлост дана. Осећај бола харао је овим дугачким колонама погнутих глава, без икакве наде да ће бити спасени. У једном тренутку били су заустављени и првим редовима одузимане су личне карте. Дошао је официр који је констатовоа да их у групи има 106, а да му је потребно стотину које ће стрељати. Светислав Максимовић је навео и име онога који га је издвојио из групе: „Милошу Војиновићу дато је да одброји и да издвоји шесторицу да би остао број 100, и он то чини. Да ли је то учинио по махиналном утиску, да ли истражује несвесно психолошке личности... Не знам! Не знам!...“¹²⁷Светозар-Тоза Драговић потајно се надао да ће партизани напасти на Крагујевац. Али, када је јутро освануло, постао је свестан ситуације, рекавши: „Дакле, наши неће доћи да нас ослободе... Онда морамо храбро умрети.“¹²⁸

Партизани су се у освит 20. октобра налазили у селу Дивостин, пет километара од града. У овој групи било је двадесет бораца Друге чете Другог батаљона, који су са сељанима требали да прокопају друм по ноћи. Наишли су на тројицу четника, са којима су договорили сусрет. Неповерљиви једни према другима, партизани нису открили зашто се

¹²⁵Станиша Бркић, *нав. дело*, 59.

¹²⁶Мирко Милојковић, *нав. дело*, 223 – 224.

¹²⁷Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 42 – 43.

¹²⁸Станиша Бркић, *нав. дело*, 61.

налазе ту, због страха да их четници не одају. „У граду се нешто догађа“, рекао је један од њих. Не знајући шта се дешава, партизани су заноћили у селу и до поноћи узалудно ишчекивали две чете које су требале да их штите са обе стране пута. Није им се ишло до Шумарица, а ујутру их је пробудила пуцњава. Не слутивши шта се заиста дешава, помислили су да су се чете сукобиле са Немцима или да Немци „онако“ пуцају.¹²⁹

За место стрељања биле су одабране благе падине поред Ердоглијског и Сушичког потока, како би војницима пружале добар поглед на све жртве одређене за стрељање, да не би могле да побегну.¹³⁰ Захарије Нешић, један од преживелих о Сушичком потоку, прича: „Немац у плавом ишао је од једног до другог и питао које је године рођен, где је рођен итд. Све је пописао, сваког човека, и када је прешао са горње стране од митраљеза, он је казао на српском језику: сад људи обрните се и гледајте у поток.“¹³¹

Лазара Пантелића, директора Друге гимназије, најпре је један од Немаца извео из групе за стрељање. Када му је прегледао документа, са стране је гледао како постројавају групе и у једној од њих угледао своје ђаке. Узнемирен тиме, упитао је немачког официра где ће сва та деца, рекавши му да је он њихов директор. Замолио их је да децу пусте, а њега да воде. Будући да је његова молба одбијена, отишао је у смрт загрљен са својим ђацима, остављајући код куће петоро деце уз речи. „Онда мени није место овде. Мени је место са својим ђацима!“, рекао је.¹³² Латинка Перовић сведочи да је одрасла у кући Лазара Пантелића, са његовом ћерком Ољом: „Ја сам заправо у тој кући расла, заједно смо учили, то је била бројна породица, три ћерке и два сина, сви су учили или студирали, и за мене је остала тајна како је, њихова мама госпођа Мира, уопште преживела. Ја се само сећам да је она издавала једну собу, да се живело веома оскудно, потребе су биле заиста минималне, али памтим да је постојала невероватна солидарност, да смо ми једни од других доносили, све делили...“¹³³

Немци овог дана нису имали времена за читање пресуда, као што су чинили дан раније у селима, мислећи да ће то успорити стрељање. Ипак, губили су доста времена, јер

¹²⁹ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 21 – 22.

¹³⁰ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 718.

¹³¹ Драгољуб М. Петровић, *Школа злочина*, Београд 1968, 234 – 235.

¹³² Станиша Бркић, *нав. дело*, 61 – 62.

¹³³ Оливера Милосављевић, *нав. дело*, 16 – 17.

су нове групе наилазиле док претходне нису биле стрељане. Владао је хаос, Немци су пуцали на све стране, доста њих успело је да побегне. У групи је била неколицина свештеника која је покушала још једном, последњи пут да спасе себе и друге: „Оставите душе! Не убијајте нас, нисмо ништа криви.“ Милост зверима није била светла страна, свештеници у глас узвикосе 'Свјати Боже' и своје руке су подигли ка небу...¹³⁴

Један од преживелих сведока Сушичког потока, Војислав Зорић, био је чувар Чомићеве виле и радник око ње. Сакривен, сва дешавања је посматрао из непосредне близине: „Још се спроводници нису одмакли ни стотину метара, а већ је на улазу шљивара стајала нова група људи. Али они нису хтели мирно да чекају: распрсли су се на све стране... Један прескочи прилично високу ограду и настави бекство у правцу Дивљег поља. Али и он покошен паде. Један радник се сакри у шашину и ту су га касније нашли читавог, али у бесвесном стању и са пеном на устима. Неки претрчаше преко друма и ту покошени падоше. Четворица јаругом уз друм изнесоше читаву главу.“¹³⁵ Између Сушичког и Ердоглијског потока страдањима и ружним сликама чинило се да никада неће бити краја. Ухапшени су живели у заблуди, колики је то број био потребан када је већина њих већ била стрељана. Ка Шумарицама непрестано су се кретале поворке. Друге су ишле ка долини, лево од Шумарица. Треће су ипак ишле ка дну Винограда. Из свих тих праваца све је грмело, тресло се и урлало. Највише је стрељано ученика из VII и VIII разреда из Прве мушке гимназије. Одвели су читаву групу ђака на челу са директором Милојем Павловићем. Са собом су носили књиге и школске капе. Најјезивији су ти пуцњи који су били намењени њима, и јауци оних који су остали живи. Највећи део страдалих били су радници, чини се да је сваки други био тог занимања. Мајор Кениг и капетан Цимерман су стрељања пратили све време, била су под њиховим надлештвом.¹³⁶

У поподневним часовима осетило се да су се чланови казнене експедиције уморили, то се видело по томе што су изведени из топовских шупа успевали да побегну. Њихова бежања била су коцка, а шансе за преживљавање минималне, јер су се за њима свакако простирали меци који су их косили. Стрељање последњих група се наставило. Неизвесност оних који су гледали била је велика, њихови животи свели су се на пресуду

¹³⁴ Драгољуб М. Петровић, *Школа злочина*, 236.

¹³⁵ Драгољуб М. Петровић, *Преживели оптужују*, 110 – 112.

¹³⁶ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 47 – 50.

ка вечном починку. На крају, када су посао завршили, пришли су уморни добровољци и рекли им да су спасени. Било је то око три поподне. У последњој бараци налазио се мајор Кениг са Марисавом Петровићем. Марисав је Кенигу пољубио руку, а затим је преостале људе из бараке натерао да му узвикују живео. Главни посао остао је иза непријатеља, а мајор Кениг и капетан Цимерман имали су да саставе извештаје о броју стрељаних.¹³⁷

Када је стрељање завршено, читаво подручје било је блокирано, док су мајке, жене, сестре, а са њима и деца ипак нашли начина да прођу до гомиле лешева. Ружа Вукићевић пошла је да тражи сина Живадина, а војнику пред парком прибрано је рекла да мора да обере кукурузе. По падинама два потока лежали су побијени људи, обливени крвљу што се скорела. Лежали су лешеви, који су изгледали као да су уснули. Најтежи поглед био је на разбацане ђачке капе плаве боје. Од стотину стрељаних дечака, преко четрдесеторо њих имали су испод осамнаест година. Неки човек јадиковао је над њима „Еј децо моја, што изгибосте!“¹³⁸ Жене, када више нису имале наде да ће пронаћи некога свог међу стрељанима почеле су да доносе радницима који су сахрањивали ракију и нешто јела „за покој душе“ стрељаних. Постоји несумњива вероватноћа да су Немци желели да стрељањем грађана Крагујевца и његове околине заплаше шире кругове становништва и демонстрирају строгају окупаторских власти. Циљ је вероватно био смиривање устанка у Шумадији.¹³⁹ Са друге стране, свакодневно су били спровођени таоци за грађење бране на Лепеници. То су људи остали живи са стрељања. Ту ће остати двадесет и пет дана, преживели Тадија Милановић испричао је Светиславу Максимовићу: „Кад смо по завршеном стрељању остали живи одвели су нас по мраку преким путем ка Старој радничкој колонији. Прошли смо кроз Ердоглијски поток где смо видели лешеве наших другова. Сви смо веровали да ће ту нас да стрељају. Кад се није ту ништа догодило, прошли смо кроз Стару радничку колонију па у Топовске шупе. Ту су настали црни дани. Ту су нас малтретирали. На пример, изведу нас десет, прозову нас и саопште да ћемо бити пуштени сутра. А сутра ничега! Враћали су нас. На Лепеници код кланице радили смо тешке послове.“¹⁴⁰

¹³⁷ Исто, 51–54.

¹³⁸ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 261.

¹³⁹ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 719.

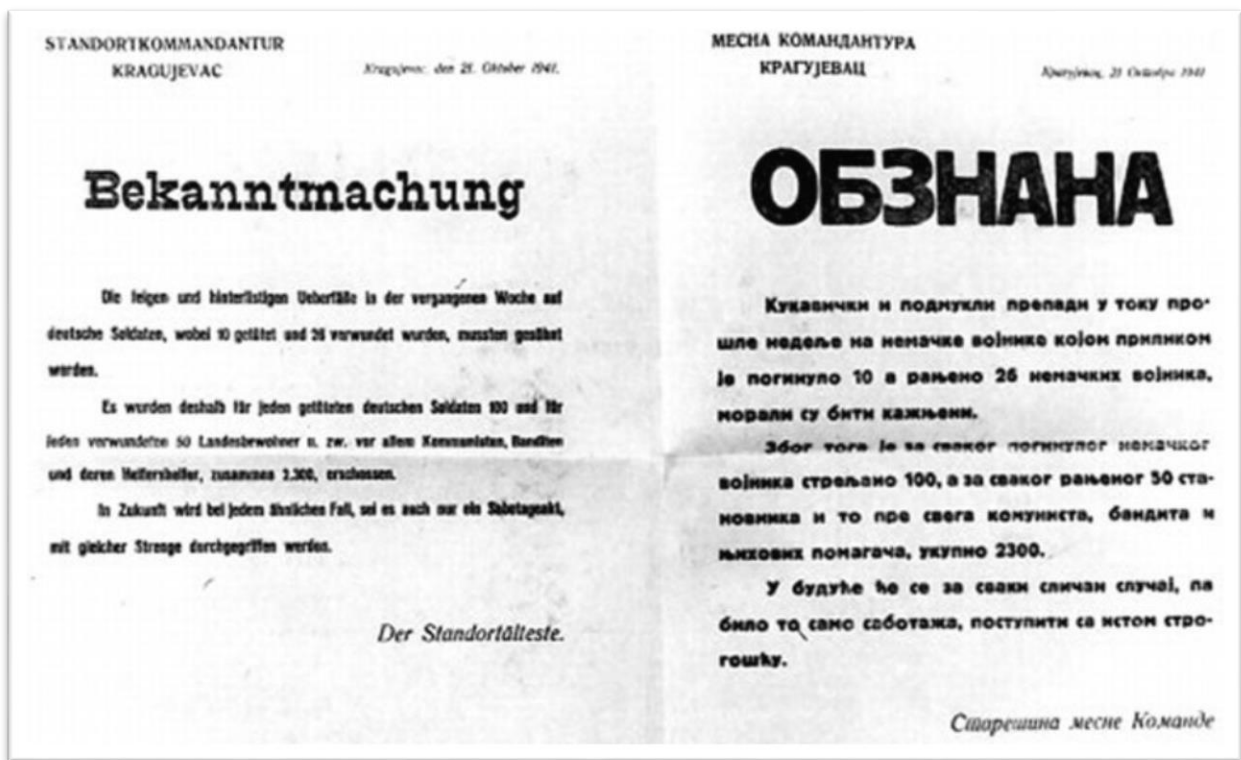
¹⁴⁰ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 67 – 68.

Осврћући се на стрељање у Крагујевцу, крајскомандант капетан Бишофсхаузен писао је својим извршним властима: „Стрељање делом потпуно невиних из овдашњег града може, по мом убеђењу, имати управо ужасне последице. Може се очекивати да ће се огорчена родбина светити припадницима немачке оружане силе... Али пре свега психолошко дејство биће катастрофално... Методом, који је овде примењен, нипошто нећемо придобити добронамерне елементе.“ Још један протест код Геринга извршио је генерални опуномоћеник за привреду: „Ако се не престане са оваквим мерама, онда се ја могу вратити натраг, јер ће остатак становништва побећи у шуме, а то ће бити крај привреде и реда.“ Непроверени подаци доносе исказе да је цео батаљон који је вршио стрељање у Крагујевцу био послат на одмор, услед психичких поремећаја насталих због учешћа у злочину.¹⁴¹

¹⁴¹Венцеслав Глишић, *нав. дело*, 67.

Крагујевачка трагедија након трагедије

Истог последподнева након стрељања издата је Обзнана (*Bekanntmachung*)¹⁴² немачке месне команде у Крагујевцу: „Кукавички и подмукли препади у току прошле недеље на немачке војнике којом приликом је погинуло 10, а рањено 26 немачких војника, морали су бити кажњени. Због тога је за сваког немачког војника стрељано 100, а за сваког рањеног 50 становника и то пре свега комунисте, бандита и њихових помагача, укупно 2300. У будуће ће се за сваки сличан случај, па било то само саботажа, поступити са истом строгошћу.“¹⁴³

Bekanntmachung (Обзнана)

Била је забрањена продаја црнине, за народ који ју је тражио, што је био још један тежак ударац. Град је био завијен у црно, мртвих је било много а ожалошћених далеко више, али је мало ко смео да пркоси непријатељу. Бол је била свугде присутна, на улицама, пољима и путевима, одасвуд се чула кукњава која је проширивала тугу. И поред све боли, измучени народ морао је да обавља свакодневне активности и иде на посао.

¹⁴³Станиша Бркић, *нав. дело*, 75.

Таоцима који су били одвођени на рад било је сувише тешко, јер су ноћу морали да клече у Предстојништву полиције, а било им је речено да ће живети дотле док први непријатељски војник не погине. Српски официри често су ишли да моле у Крајскомандатури за таоце. Некада су успевали, некад не, зависило је од расположења окупаторских извршитеља. Један поручник одлазио је директно код мајора Кенига – руководиоца стрељанима, и обраћао му се: „Господине мајоре!..” – Изиђите напоље! – одлучно и не погледавши ко је ушао одговарао је Кениг. Поручник није одустајао, стајао је и даље одлучно. Мајор Кениг му се поново обратио: „Слушајте Ви млади господине, Ви сте одвише слободни! Ја сам многе лешеве видео, не бих желео да видим и Ваш!” након тога поручник се приклања и одлази.¹⁴⁴

Крагујевац је личио на средњовековну варош, као након пустошења куге. Улице су биле преграђене бодљикавом жицом, а понегде су се могле видети и високе тарабе. Наређено је да се радње отворе, да би злочинци могли да троше опљачкани новац. Плаћали су крвавим новцем ствари које су носили за Немачку својим *Гретама*. Одједном су се на излозима појавили спискови са именима стрељаних. Нови ударарац за грађане дошао је поново као гром из ведра неба. Пред њима су се нашле гомиле људи, уплашених погледа који су тражили имена својих најмилијих.¹⁴⁵ Ова листа подсећала је управо на римске проскрипционе листе које су некада сачињаване за време Марија и Суле. Стајало је да је стрељано 2.300 људи, као што је онда било објављено на лецима. Одједном, почела су комешања: „Није то тачно! Нису ту сва имена.” – Где је мој брат? „Где је мој муж кога сам стрељаног нашла?” – А где је Веса Обрадовић, трговац? – Где су... Многи други! „Да, нема их! – повикивали су узнемирени грађани.”¹⁴⁶

На сваком ћошку града била су присутна терорисања већ напаћених људи. Љотићевци су младиће који су ступили у радну службу терали да певају *Омладина жељна рада* и у њиховом интернату наредили су им да певају и свирају. Музика из радио – апарата допирала је до околних кућа. Љотићевац Срећко Симеуновић обратио се постројеним младићима поводом посете мајора Бишофсхаузена: „Ето, дошли су да вас обиђу, командант и ађутант. Командант се много интересује за вас, каже има међу вама

¹⁴⁴ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 100.

¹⁴⁵ Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 139.

¹⁴⁶ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 78.

физички слабих, треба их боље хранити. Видите да нас Немци не мрзе; они нас воле... Узвикнимо – живео!"¹⁴⁷ Волели су они, али своје верне слуге – љотићевце, о којима су се побринули – да не остану празних руку. Поделили су им неколико шаторских крила, сатова и других драгоцености које су зарадили пљачкањем како по граду, тако и током стрељања. Након тога, Марисав Петровић, Јањић и остали, почели су са халоспевима, о највећем злочинцу двадесетог века. Марисав Петровић је окупио измучени народ испред Нове цркве. Испијених погледа упућених ка овој звери, чекали су да већ једном престане да говори. У тим тренуцима многи би радије заменили места са побијенима. Поставио је најгоре могуће питање народу, да ли знају зашто су онако грозно страдали. Људи су ћутали док је киша падала по њима, а он им је дао одговор: „Бог вас је казнио зато што мрзите Немце! И страдаћете све дотле док их их будете мрзели!"¹⁴⁸ Јањић – председник општине и Чедомир Стошић – предстојник полиције, били су највећи насилници међу насилницима. Ова двојица, позивали су жене које су им биле сумњиве, углавном ученице и наставнице на саслушавања, како би се забављали. Жустро су им наређивали да се свуку, као тражили су курирску пошту и петокраку звезду на грудима. Једна ученица, оправдано је тражила да остане у вешу, ни пред мајком се није свлачила, али Јањић је инсистирао, убеђен да има жиг петокраке радећи шта му се прохтело. Жене су се опирале, бориле се са насилницима којима је у помоћ притрчавао Василије Јотић, жртве је тукао до бесвести. Тако претучене биване су силоване, немоћне жене.¹⁴⁹

Митра Митровић је послала јасну поруку у својим мемоарима *Ратно путовање* описујући гневно Немачке војнике: „Мајке читавог света могле би с правом рећи немачким – па да, једне другима оне то смеју рећи: - ви нисте одгајиле синове материнске љубави! Они су постали убице невинне пољске, чешке, француске, српске, совјетске деце. Они су осрамотили материнско млеко. Они се купају у мору невинне крви, њих презире цео свет... За нас, мајке, биће највећи празник кад фашиста, убица деце, нестане са овог света. Бићемо без милости према њима..."¹⁵⁰ Суочавање наставника са губитком броја ученика, приближио је Светислав Максимовић, враћајући се на посао. Било је много стрељаних колега, и много стрељаних ученика. У његовом разреду (разредни старешина VIII

¹⁴⁷ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 270 – 271.

¹⁴⁸ Драгољуб М. Петровић, *нав. дело*, 145 – 146.

¹⁴⁹ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 271 – 272.

¹⁵⁰ Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд 1953, 155.

разреда), фалило је чак десеторо ученика – стрељани су, свакоме од њих Светислав је написао име и презиме, да се не забораве. Питање је било, где су остали разреди. Туга је што је неко морао сакупити имена и у осталим разредима и одељењима, где су губици били ако не исти, онда и тежи. Они после свега морају да уђу у учионице и да раде, ђаци су остали сами у клупама, са њима више није било другова са којима су седели шест или седам година. Ни наставници нису исти, многи су стрељани. „И шта радимо? Какав посао обављамо? Кажу да градимо нове, боље генерације! Кажу да вршимо обнову Србије. На рад! На рад - пева се у хору улицама; „Јадна земљо моја црну ли ти песму црн гавран испоја!“ – тако је Шантић певао за прошла времена, а речи се поклапају, збивања су иста...“¹⁵¹

¹⁵¹ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 103 – 104.

Број страдалих – социо-демографска анализа жртава

Након стрељања, започела је мука са пребројавањем жртава и свега онога што је сналазило град од стране окупатора. Званично је да постоји много различитих података који као да пркосе једни другима. Владимир Дедијер у свом *Дневнику* записује „У срцу Србије, у Крагујевцу, побеснели фашистички пси уз пуну сарадњу недићеваца поубијали су и поклали пет хиљада Срба и Српкиња. Нека је слава нашој палој браћи!“¹⁵² Према сведочењу учесника стрељања фолксдојчера Фридриха Симона, једном приликом је у затвору рекао Радомиру Новаковићу: „Немци су стрељали четири хиљаде триста људи, а не две хиљаде и триста као што је објављено.“¹⁵³

Светислав Максимовић наводи да је стрељано чак шездесет група, у којима се налазило по стотину људи „Испред наших очију, док су пролазили безбројни редови, који су гмизали као мрави, они који су били свесни и прибрани међу њима бројали су их. Кад је било већ подне чули смо – до сада је стрељано сигурно шест до седам хиљада људи.“¹⁵⁴ Милован Ђилас, у својим мемоарима наводи да је било 5000 жртава, али да су бројке временом порасле.¹⁵⁵ Слободна процена о жртвама 21. октобра аутора Венцеслава Глишића износи око 3000 људи. Он се суочава са различитим подацима, који се налазе у сачуваним изворима. Шеф обавештајне службе дунавске бановине Данило Михајловић у својим белешкама износи бројку која прелази 7000 стрељаних, и креће се између 7100 и 7300 жртава. Државна комисија за утврђивање злочина прихватила је ову бројку, али при покушају прављења списка страдалих успела је да попише 2324 жртве, међу којима се налазе 144 жртве испод 18 година, и 31 преко 70. У обзир треба узети две ствари, када је у питању број жртава у Крагујевцу, прва је да су покушавајући да сакрију истину, немачке власти 1943. године уништиле спискове стрељаних, и друга да су преживеле жртве биле под импресијом коју им је задавао број сакупљеног људства и трагичног тренутка, па су под утисцима проценили да их је било преко 7.000.¹⁵⁶ Тешко је говорити о укупном броју

¹⁵² Ипак, он у напмени према различитим извештајима наводи да је било убијено 5000 људи, након тога 7000, а највећа бројка је 9500, нема званичних информација одакле су преузете бројке па на њих треба гледати са повећаном дозом пажње. Владимир Дедијер, *нав. дело*, 36.

¹⁵³ Мирко Милојковић, *нав. дело*, 267.

¹⁵⁴ Светислав М. Максимовић, *нав. дело*, 48.

¹⁵⁵ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд 1990, 119.

¹⁵⁶ Венцеслав Глишић, *нав. дело*, 66 – 67.

стрелјаних, из разлога што се често срећемо са митом о крагујевачкој трагедији, а то је број 7000 стрелјаних. Први подаци о стрелјанима појављују се од 1945. године у записницима Државне комисије. Свака промена задате бројке доводила је до сукоба и скрнављена *Крваве бајке*. Простор¹⁵⁷ на коме су биле стрелјане жртве од 1953. године претворен је у меморијални парк. Овај комплекс састоји се од пешачке стазе, обилазног пута и подигнуто је 10 споменика. Изградња монументалног музеја, архитектонско здање које је аутентичног изгледа у свету, зауставља дах посетиоцима. Стрелјани се одржавањем манифестација не заборављају, они нису заробљеници мита. Забележене су њихове фотографије, остале су њихове поруке, заведене су године рођења и имена и презимена. Њихова занимања су била разних спектра, а како је Крагујевац био јак индустријски центар највише стрелјаних било је радника ВТЗ-а. Станиша Бркић анализира да је било чак 158 различитих занимања, од абције до шумара.¹⁵⁸

Бориша Радовановић као прву и најбројнију групу стрелјаних наводи занатлије, за које каже да их је било 888. Међу њима је било 859 становника Крагујевца, док је из села и околине било њих 29. Највише је било стрелјаних бравара, столара, ковача, итд. Губитак просветних радника такође је био велики, окупаторски војници стрелјали су 39 просветара. Број стрелјаних ученика је 248, из крагујевачких и сеоских основних и средњих школа. Ученици су похађали Војнотехничку, Занатлијску, Грађанску, и Учитељску школу. Са њима су у редовима стајали и ученици две гимназије – Прве и Друге. У број стрелјаних које не треба заборавити јесу деца, од 11 до 15 година, којих је укупно било 40, притом 37 из Крагујевца и троје са села. Највише стрелјаних и одведених у заробљеништво било је оних који су рођени између 1915. и 1919. године.¹⁵⁹ По речима Станише Бркића, „Сасвим је сигурно да подаци о броју стрелјаних не могу бити коначни и да се никада на ово питање не може ставити тачка. Још увек се, додуше врло ретко, током истраживања, проналазе подаци о људима који су стрелјани, а да никада и нигде до сада

¹⁵⁷ Данас за оне који нису у могућности да посете комплекс, постоји виртуелна тура на њиховом званичном сајту. Линк који води до туре: <http://www.spomenpark.rs/virtualna-tura/spomenparksrpski2016.html> .

¹⁵⁸ Станиша Бркић, *нав. дело*, 91 – 93.

¹⁵⁹ Бориша Радовановић, *нав. дело*, 719 – 720.

нису били уписани као такви. Такође, из списка се бришу поједина имена људи када се документовано утврди да нису стрељани."¹⁶⁰

*Табела по години рођења:*¹⁶¹

Година	Кг.	Гр.	Ма.	Ил.	У.С.	Ук.	Година	Кг.	Гр.	Ма.	Ил.	У.С.	Ук.
1863.	1					1	1900.	77	6	1	2	9	86
1865.	1					1	1901.	75	8	8	2	18	93
1868.	1					1	1902.	69	2	1	5	8	77
1869.	1					1	1903.	84	6	4	2	12	96
1870.	1					1	1904.	87	5	4	2	11	98
1871.	6	2			2	6	1905.	69	5	4	3	12	81
1872.	2					2	1906.	95	7			7	102
1873.	6					6	1907.	90	2	10	4	16	106
1874.	6					6	1908.	89	6	5	2	1	103
1875.	3	1			1	4	1909.	66	12	7	2	21	87

¹⁶⁰Станиша Бркић, *нав. дело*, 95.

¹⁶¹Исто, 134 – 135.

1876.	4	1		1	5	1910.	97	2	2	2	6	103	
1877.	3	1		1	4	1911.	93	14		1	15	108	
1878.	5				5	1912.	92	3	6	1	10	102	
1879.	4	1		1	5	1913.	48	7	1	2	10	58	
1880.	10	1		1	11	1914.	74	8	2	2	12	86	
1881.	9	6		6	15	1915.	34	4	2	2	8	42	
1882.	8	3	1	4	12	1916.	30	4	4	1	9	39	
1883.	10				10	1917.	22	3	1	2	6	28	
1884.	14	1		1	15	1918.	25	2	5	4	11	36	
1885.	11	2		2	13	1919.	44	5	3	2	10	54	
1886.	26	6		6	32	1920.	55	2	7	2	11	66	
1887.	18	2		2	20	1921.	83	6	11	6	23	106	
1889.	19	6		6	25	1922.	69	4	3	5	12	81	
1890.	22	3	1	1	5	27	1923.	62	7	2	5	14	76

1891.	22	17			17	39	1924.	59	7	1	3	11	70
1892.	38	4	1		5	43	1925.	30	4			4	34
1893.	31	7			7	38	1926.	13	2			2	15
1894.	41	1	1	2	4	45	1927.	11	1			1	12
1895.	55	3	1	3	7	62	1928.	8					8
1896.	48	4		1	5	53	1929.	5					5
1897.	50	4	2	1	7	53	Непознато	11					11
1898.	48	4		1	5	9	Укупно	2381	234	104	77	415	2.796
1899.	62	5		3	8	70							
Година	Кг.	Гр.	Ма.	Ил.	У.С.	Ук.	Година	Кг.	Гр.	Ма.	Ил.	У.С.	Ук.

Скраћенице:

*Кг. – Крагујевац

*Гр. – Грошница

*Ма. – Маршић

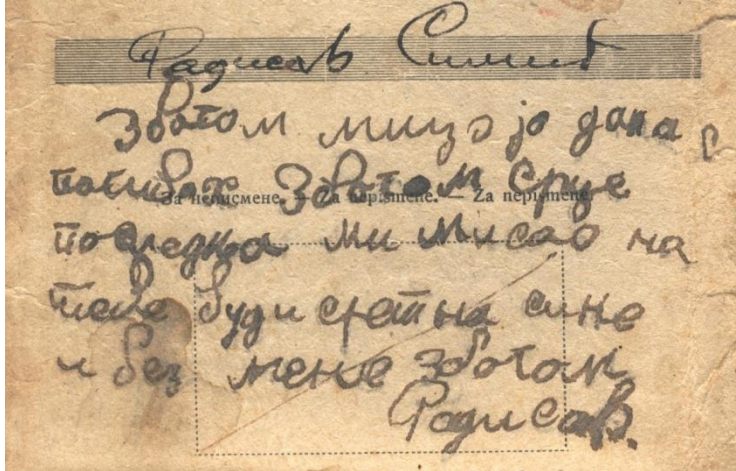
*Ил. – Илићево (Мечковац)

*У.С. – Укупно села

*Ук. – Укупно

Поруке стрељаних

Сачуване су 43 поруке стрељаних, биле исписане на хратијама.

Љубиша Јовановић, 17 (ученик гимназије)

„Драги тата, мама поз, последњи пут, Љубиша.“

Павле Ивановић, 20 (ученик гимназије)

„Тата ја и Миша смо у топовским шупама. Донеси нам ручак, мени џемпер и неки ћилим. Донеси нам у теглици пекмеца. Паја Тата пошаљите нам нешто за јело. Тата иди код директора ако вреди. Мама овде је и ујка Петар. Пошаљите му 3 пакла дувана и папира. Паја“

Драган Аврамовић, 32 (пушкар)

„Даро чувај децу, љуби (их) место мене. Твој муж Драга Љуби те и грли и децу Миодрага и Брацу.“

Андреја Божић, 42 (саветник)

„Збогом драги моји, невино страдам, ваш заувек, Андра.“

Драгољуб Васовић, 41 (обућар)

„Драга Жено, можда ћемо се растати за навек буди добра, слушај мајку и наш пород чувај. Буди срећна за навек љуби те твој Драгољуб.“

Мирослав Величковић, 35 (столар)

„Много поздрав(а) Својој Душанки Љубите Мирослав.“

Стеван Вулета, 45 (радник)

„Децо, осветите оца, Стева.“

Богољуб Глигоријевић, 49 (трговац)

„Секо за данас ништа не треба, сутра свега једанпут донеси за јело, здрав сам, твој Богољуб, шта има ново у млину и за ракију добро што си послала поново све поздрављам, Богољуб.“

Живадин Ђокић, 33 (столар)

„Збогом моја жено, имовино, Жика Живадин Ђокић, Рудничка бр 21.“

Славко Живковић, 21 (бравар)

„Ко буде ово прочитао (да) да мојој драгој мајци или Надици Соћиној. Збогом драга мама брате сесто, збогом моја љубљена Надице. Поздрав примите од несретног Шуце.“

Глигорије Ђорђевић, 32 (радник)

„Удај Миланку и дај мој део очевине, Децо моја незаборави(те) оца Глигорија. Чувајте Мицу незаборавите оца. Сад Момчило поведи рачун и ти Бато Ваш остаје син (и) отац Глигорије стрељан сам на Правди Бога, ево ти сто шесет динара и Милка је донела 10.100дин. Милка не заборави Твог Вечно(г) друга. Драга мајко чувај ми сирочиће.“

Милован Ђусић, (трговац – пуштен са стрељања)

„Ево ти паре 2000. Нацо чувај Зорана добро, са радњом ради колико може тапију од куће узми од општине, газдарици дај још ресто 30.000 само одобри трошкове око преноса, ја

можда ћу отићи у смрт сутра, а можда нећу знак у великом питању. Ако ме нађеш ти ме сахрани на гробље, сазидај капелу и велики ми споменик подигни. Зоран нека сврши основну школу и 5. раз. Гимназије па нека остане у рад(њи), робу продаји и паре чувај па после може да радиш колико може доцније може да сазидаш у продужетку нешто за ренту. Пољуби Зорана поздрави мог оца браћу сестре малу Божу, Злату, нашу Љубу, Ружу, Славка, нашу Наду, децу Славкову, све муштерије, самном је Миљко (и) Чеда Бушетић. Љуби(м) тебе и Зорана.“

Радомир Ерић, 41 (мајстор пушкар)

„Драга Радо, чувај децу и с Богом, пали ми свећу.“

Виктор Кризбахер, 33 (котлар)

„Пази на децу меније тешко, много је зима и гладан сам, ударио сам се па ме боли, ја ћу доћи, али не знам када, само пази на децу. Виктор, ми смо у топовским Шупама.“

Боривоје Иванић, 37 (бравар)

„Чувај децу последња реч, Бора, аманет немо(ј) децу да о(с)гавиш.“

Божидар Милинковић, 42 (радник)

„Мила Ружице, опрости Све на последњем Часу, ево ти 850 динара, твој Божа.“

Радован Крстић, 33 (столар)

„Томанија чувај децу и изведи ји на пут да буду добри, Збогом.“

Светислав Миљковић, 39 (кафеџија)

„Драга моја слатка Децо Миле и Андро и Милице и Мишо и Драга Моја кућо тата ви шаље последњ(е) речи довиђења, ја идем у Смрт бог нека ви је на помоћи, ваш Отац Тиле.“

Живомир Лазовић, 48 (радник)

„Збогом Цици сине и Живка друже и сви моји остали, Живомир ваш.“

Новица Милановић, 30 (ливац)

„Кажите друговима да се боре да да победе, ја гинем али они нека побију гадове, живела КПЈ.“

Аврам Медина, 28 (трговац)

„Драга Злато и Шари, љубим вас, пазите се ја сам добро, пустиће нас ускоро. Шаљем ти 80дин, иди код даде, Љуби Вас Ваш татица.“

Милорад Миловановић, 27 (земљорадник)

„Драги сине збого(м), моји родитељи и ти жено.“

Војислав Милошевић, 24 (бравар)

„Збогом моји мили (и) ради, Воја.“

Добривоје Милошевић, 37 (радник)

„Цвето, Збогом чувај децу.“

Радмило Мићић, 37 (деловођа)

„Софији Николић – Мићић, имање остављам све деци (и) жени, Жики, Мики и Душанки, 20 – X – 1941. Љуби Вас Мићић.“

106-162
и-801
Мама, камад и децу у месно
мене, Скупајте маму децу и
Зубајте се
Воду све
Ваш
21. X. 1941
Музеј Крагујевац
А Р Х И В
Број 801

Лебац сутра немојте
послати

Јаков Медина, 56(књиговођа)

„Лебац сутра немојте послати.“¹⁶²

¹⁶²Све поруке стреланих могу се прочитати у музеју „21. Октобар“, Станиша Бркић, *нав. дело*, 106 – 119-

Црвена поема

(Седам хиљада)

*Седам хиљада живота, седам хиљада света,
Помножено са седам хиљада љубави, седам хиљада снова;
Није ли то четрдесет и девет хиљада лета
И двеста четрдесет пет хиљада година к'о громади
Ако је сваки живот имао по тридесет и пет у том дану;
Плус седам хиљада очева, седам хиљада мајки пуних зова,
А колико тек хиљада деце и унучади
Остављених да седам хиљада пута освете рану;
И све то пута седам хиљада гробова!*

(Октобар)

*Овде лежи Октобар, јесењи месец касни.
Птица му над главом споменик скамењен у лету,
Обећан времену и свету.
Овде лежи Октобар,
Човек, народ, олуј страсни
И друг добар.
За живота животу је волео да се учи,
Са непогодама је знао да почива
Тамо где гром се обично сручи
Кад срнопашњаке снива.
Сунце је међ' мракове облачних дана дозивао,
Слободом се умивао*

И слушао како буна у мрклини к'о водопад жуочи

За живота

Једини је знао

Сан у јаву да преточи.

Кад је за лепоту пао,

У звезде му се обистиниле очи.

Нико као он није тако љубио.

И сам мај песмом птица запролећан

Од те ватре је главу губио, и жудио, пресрећан.

Био је све: бравар, ратар, ђак, песник, златар...

Тамо где се к'о бисерје скупљала лепота

Хтео је жар

Својих голгота

Да јој дода

И позлати сваку ствар.

Зато су га често, кад су стизале,

Висине дизале

Изнад самог свода

И к'о ђердане

У светионике времену низале,

С леве стране.

И свуда га сусрећемо сада;

Сваком је детету отац, мајка пуна бригања,

Сваком оцу и мајци сн

Уздигнут до завештања.

*И док тако други живот живи,
Лично му се удвара вечност
И диви.
Овде лежи октобар, месец револуција свих.
У ваздуху и лишићу што опада,
Њом миришу: земља, бескрај, нада.
Овде лежи Октобар,
Жар – птица, врх света будућих
И друг добар.*

(Из незаборава)

*Видех како се нож залетао у крв,
Птица из ока да исцури.
И дрво се савијало од бола
Којим су вадиле небо из човека.
Ал' светлост се као мрак
Није могла спалити...*

(Први грађани планете)

*Ненадице, као што непогода бане,
У радионице, те предioniце сна, и фабрике,
На све стране
Ушла је смрт по лепоту и раднике.
Кад је угледаше
Све машине одреда зарђаше!
И метак се на стратишту зачудио*

Колико су им срца црвена била
Кад их је прогрудио
Тамо где се Шумадија окупила
Усред к'о љубав топлих недара,
К'о пред лицем свадбеног дара!
Ништа се од крви даље није видело.
Тог међу мраковима најмрачнијег дана
И сунце се тог дана светла застидело
Над толико рана,
Све изнад смрти, у висини,
Као што живи времена будућа снују,
Радници васкрсли на крвоветрини
Своју светлост кују.
И данас, откако се винуше бесмртним летом,
Само се више позлађују светом.
Ено, заврнутих рукава
Просторе жаре и као жицу
Савијају их у бескраје,
И птицу, сунчаницу,
Из својих лобања у небеса плава
Одапињу док обртаје
Животочне машине среће
Њихов осмех из вечности покреће.
У њих су, рођене за сусрете,
Из све гњиле мржње пуцали

*А нису знали
Да су по крви
Радници први
Грађани ове планете.*

(Црно платно)

*Три су горка дана пуцњи ваздух ломили
Да би се усијано тане
О срце опекло и у живот муњом зарило.
Нека чудесна светлост коју су проломиле
Ужаснути призори,
Обасјавала је град из сваке ране,
Од чега је и дрво, сред туче,
За век остарило.
Онда се довукле тишине и запоселе свака уста,
Док су жене узалуд трагале
За платном црним,
Црњим од туге којом би да се пресвуче
И мрак пун окова и зова.
Али, ни крпице да се нађе
Сличној ноћи у којој су и звезде запомагале
Рушећи се низ времена пушта.
Па у сузи народа што освету крије,
Жене потопише чаршаве
Још топле од тела и снова;*

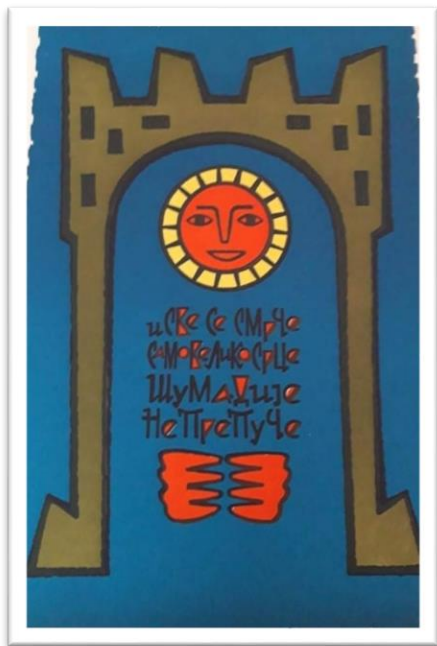
Да их у црно обоје, у црно да се обуче

И небо сведено на јађе.

И све се смрче.

Само велико срце Шумадије

- Не препуче.

(Забрађене мраком)

Земља прими крв,

Кроз стабљичице засвира,

Црвеним гласом;

Жене забрађене мраком

Клекоше

И у недра

Сабраше грумење.

(Другови, несванули у слободи)

Другови моји, несванули у слободи, пуни недохвата,

Ви остали на зеленим прилазима

Шумарица, к'о иза врата од сунчева злата,

Спавајте мирно с метком бесмрти у челу!

Ви који сте се поразима

Победи учили,

Ви – ноћ погибљена у светлост уклесана,

У ствари, нисте пали;

Тек на извору дана,

Једноставно, вид сте зори потоњој завештали

И ко тврђаву,

Вечност целу

Освојили за своју јаву.

А онда тихо, ко после експлозије, ко да нисте ни били,

У љубави нестали,

Заспали у звуку зоре,

Па вас памтимо, као по имену,

По силини што подиже буну и море,

По том великом сну

Што нам Октобром време боји

И његовом пламену,

Другови моји!

(У мени мртви своја сунца живе)

*У мени мртви своја сунца живе, у мени имају
Пусте мракове и луда светла. Са мношћом напуштају забраве,
Световима тињају,
Певају и крваре.
Мртви ми кроз снове простор насељавају.
И до својих суштина путују.
Мојом надом ноћи руше, сванућа сажимају
У будуће изворе.
Гласом ми се у времену чују,
Али о смрти чије укочено лице мрзне и тишину,
Уснама којим љубим
Никада не говоре.
И док ми кроз победе и поразе теку и снују,
Претворен у светлину
Што је живот над пустарама заче,
Поништавам сваку тмину.
Горећи од пожара јаче,
Што ме чини великим и кад губим,
Мртвима се године моје сунцем осмехују
Док се кунем у њихову висину.*

(рођен у ватри)

*Како сам висок и снажан човек бескрају на завид,
Сведок позван да каже цвет уместо смрт,
Како сам посвећен*

*Док стојим шумарнији од Шумарица
На земљи обећаној вечности,
Како сам љубав где парковаше по њој,
Како сам живот којим гасе жеђ,
Праскозоран у мисли која ме обавезује
Да се приклоним праштању, како сам узвишен
К'о крагујев лет што облеташе
Над мојим плачем,
Како сам велик човек рођен у ватри
Као с белегом на челу.¹⁶³*

Црвена поема Димитрија Николајевића праћена је илустрованом мапом Лазара Вујаклије, која се налази у уметничкој збирци Музеја „21. Октобар“ у Крагујевцу. Настала је 1970. године у оквиру октобарских свечаности и манифестације „Велики школски час“. Лазар Вујаклија (1914–1995)¹⁶⁴ изразио је свој протест кроз дело које велича живот и могућност да се, и после такве несреће, опорави и крене да трага за лепотом која се налази у малим стварима, осликавајући их блиставим бојама. Мапа „Црвена поема“ понела је све карактеристике ликовног опуса Лазара Вујаклије. Радећи на овој тешкој теми, он није одступао од свог стилског и идејног опредељења. Доказује да се и након несреће опоравља, величањем живота и његове моћи путем блиставих и чистих боја. Загасито плава боја осликава симбол свеукупне природе и васионе. Приближавањем крају „Црвене поеме“ симболи живота потискују симболе туге, обележавајући их кроз терање смрти и зла у облику насмејаног Сунца, док се на крају кроз тренутак поново осети туга, док поглед не склизне ка лику обасјаном победничким, широким осмехом.¹⁶⁵

¹⁶³ Димитрије Николајевић, *Црвена поема*, Крагујевац 1970.

¹⁶⁴ Рођен 1914. у Бечу, а године 1924. долази са породицом у Земун. У Београду завршава Графичку индустријску школу у којој након рата предаје. У периоду од 1936. До 1938. године похађао је курс цртања код Петра Добровића.

¹⁶⁵ Спомен парк *Крагујевачки октобар*, Лазар Вујаклија – *црвена поема*, Крагујевац, 15. фебруар – 15. март 2016.

Илустрације Лазара Вујаклије из Црвене поеме

Још један од уметника који је својим делима допринео одавању почести страдалима био је Петар Лубарда, сликар Крагујевачког октобра. Његов антиратни и протестни циклус састоји се од 27 слика под насловом „Крагујевац 194.“, који је поклонио Крагујевцу и Спомен парку. О Крагујевачком октобру је говорио: „Примера има много, да уметник бележи догађаје свог времена, - потресан, ужаснут, некад радостан и задивљен, али никада равнодушан посматрач. Јер равнодушно и без срца није могуће ништа створити што би надживело своје време, и везало се тако за оно што је прошло и што долази. Има ли страшнијег призора за људске очи од шачице деце на коју пуцају наоружане стравичне присподобе, које себе називају људима?!“¹⁶⁶

¹⁶⁶ Петар Лубарда преминуо је 1974. године, а неке од његових слика носе називе „Доста крви, доста убијања“, „Сејачи смрти“, итд. *Велики школски час 1974. године*, Крагујевац, 56 – 57.

Закључак

Сусрећући се са разним подацима, који се често нису поклапали, руководила сам се путоказима Едварда Кара, који о историјским чињеницама каже: „Пре свега, историсјке чињенице нам никада не стижу 'чисте' пошто се оне увек преламају кроз свест онога који их записује. Из тога би следило да при читању неког историјског дела своју пажњу не би требало да усмеримо на чињенице које то дело садржи, већ на историчара који га је написао.“¹⁶⁷ О овом нама релативно блиском догађају који је остао као рана на срцу Србије писало се много; водиле су се полемике о разлозима стрељања, узроцима због којих је управо Крагујевац био одабаран за место стравичног страдања које је требало да буде застрашујући пример за цео српски народ, броју стрељаних, улози љотићеваца... Пре уласка у Крагујевац, немачке трупе су прокрстарице околним селима, одузимајући животе обичном народу. Трагедија је потом добијала нове размере због тога што Крагујевчани нису знали шта се догађало у околини, пропуштајући евентуалне могућности за спас. Наредног дана су и они постали жртве, а њихова имена само број на листи за одстрел. Према наведеној табели може се видети да је најмлађи стрељани био 1929. годиште, дете од 12 година, а то није био једини случај, што се не може оправдати ниједном идеологијом или политичком опредељеношћу. Сваки Србин био је потрешен свирепешћу окупатора и његових помоћника, те се огласио и највећи српски научник Никола Тесла, упутивши писмо „Мојој браћи у Америци“ априла 1942. године: „Наш народ показује толику моралну снагу да нам светла образ пред светом. Оно што чине наша браћа у Старом Завичају достојно је духа који прожима нашу народну пјесму. Колику душевну снагу, чврсту одлуку, непрестрашеност и јунаштво имали су они наши још неразвијени дечаки кад су, пред немачким пушкама радосно клицали: 'Ми смо српска деца. Пуцајте!' Како се сви ми можемо поносити знајући да у читавој историји света нема тако величанственог примера. Ови дивни мученици живети ће векове у нашој успомени одушевљавајући нас на бесмртна дела.“¹⁶⁸

Такав однос и даље постоји. Спомен музеј „21. Октобар“ отворен је 15. фебруара 1976, а у часопису „Велики школски час“ из 1975. године пише: „Ове године завршена је

¹⁶⁷ Едвард Кар, *Шта је историја*, Градац 2001, 21.

¹⁶⁸ Никола Тесла, *Мојој браћи у Америци*, Музеј Николе Тесле, Београд.

изградња Спомен – музеја „21. октобар“ у Крагујевцу, који ће бити свечано отворен 15. фебруара 1976. године у оквиру велике прославе стогодишњице „Црвеног барјака“. Ово, по много чему изузетно здање – споменик Крагујевачком октобру и Револуцији, чији су пројектанти Иван Антић и Иванка Распоповић, архитекти, а аутори поставке музеју мр Душан Пленча и Бранко Хајдин, - подигнуто је захваљујући несебичном разумевању, доброј вољи и љубави многих институција, радних организација, установа и предузећа.“¹⁶⁹

Сваке године 21. октобра одржава се помен стрељанима, чија имена нису заборављена, иако су многи то хтели, док су окупационе снаге уз помоћ љотићеваца покушавале да негирају злочин. Страдање грађана у Крагујевцу требало би, међутим, да подсећа на патњу српског народа и да се изнова издигне, упркос преживелим трагедијама.

¹⁶⁹ *Велики школски час 1975. године*, Крагујевац, 47.

Извори и литература

Објављени извори:

1. Владимир Дедијер, *Дневник I*, Београд 1945.
2. *Велики школски час*, Крагујевац 1974-1975.
3. Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд 1990.
4. Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд 1953.
5. Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина*, Београд 1987.

Литература:

1. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941 – 1944*, ур. Александар Стојановић, Београд 2015.
2. Благоје Стокић, *Крагујевац у устанку и револуцији*, Крагујевац 1981.
3. Боривоје Карапанџић, *Историја о крагујевачкој трагедији 21. октобра 1941*, Београд 1991.
4. Бориша Радовановић, *Историја Крагујевца од најстаријих времена до 1944. године*, Крагујевац 1990.
5. Бранислав Божовић, *Поруке стрељаног града*, Београд 1961.
6. Бранко Петрановић и Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941 – 1945)*, Београд 1988.
7. Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција*, Београд 1983.
8. Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992.
9. Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941 – 1944*, Београд 1970.
10. Гојко Николиш, *Коријен, стабло, наветина*, Београд 1987.
11. Десанка Максимовић, *Златни лептир*, Београд 1999.

12. Димитрије Николајевић, *Црвена поема*, Крагујевац 1970.
13. Драгољуб Петровић, *Крагујевац априла 1941. године*, Крагујевац 1976.
14. Драгољуб Петровић, *Преживели оптужују*, Београд 1946.
15. Драгољуб Петровић, *Школа злочина*, Београд 1968.
16. Едвард Кар, *Шта је историја?* Градац 2001.
17. Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Љубљана 1979.
18. Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији 1941 – 1944 књ 1*, Београд 1979.
19. Мирко Милојковић, *Једна младост у Србији*, Крагујевац 1966.
20. Оливера Милосављевић, *Чињенице и тумачења, два разговора са Латинком Перовић*, Београд 2010.
21. Перо Морача, *Југославија 1941*, Београд 1971.
23. Светислав М. Максимовић, *Они су нас убијали*, Крагујевац 1990.
24. Спомен Парк, *Крагујевачки октобар, Лазар Вујаклија – Црвена поема*, Крагујевац 15. фебруар – 15. март 2016.
25. Спомен Парк, *Цвет који не вене*, Крагујевац 1981.
26. Станиша Бркић, *Име и број*, Крагујевац 2007.
27. Стеван Јаковљевић, *Земља у пламену*, Крагујевац 1966.

Фотографије:

<https://www.spomenpark.rs/rs/muzej-21-oktobar/dokumenta-streljanih>

Лазар Вујаклија, *Црвена поема*

www.wikiwand.com